

Bygden, järnet och klostergodset i Tvååker och Sibbarp

En landskapshistorisk infallsvinkel på den tidigmedeltida järnproduktionen och klosterdonationen av jord i Tvååker och Sibbarp socknar, Halland

Av Catharina Mascher och Pär Connelid

1. Inledning

Avsikten med följande artikel är att teckna en landskapshistorisk bakgrund till de forskningsresultat som projektet *Järnmöllan i Halland* redovisar på annat håll i denna volym. Projektets huvudsakliga intresse kretsar kring den storskaliga järnproduktion som påvisats i Tvååker- och Sibbarp-området, strax sydost om Varberg och vars blomstringsperiod infaller under vikingatid och tidigmedeltid, ca 1000-1250 e.Kr. Lämningarna efter järnproduktionen är omfattande och utöver de arkeologiska beläggen finns några ofta citerade brevuppgifter i Sorö klostrets Gavebog som indikerar järnhantering i det aktuella området. Det historiska källmaterialet behandlar främst en donation av jord (och därmed uppkomna gränstvister) i Tvååker-området till Sorö kloster på Själ-land, vilken skedde under slutet av 1100-talet och början av 1200-talet.

Tidsmässigt tycks järnproduktionen och klosterdonationen endast delvis överlappa varandra. Sannolikt var järnproduktionen ännu igång då klostret tog jord i Tvååker i besittning. Men strax därefter skedde en markant nedgång och tyngdpunkten i den storskaliga järnproduktionen försköts söderut, sannolikt till Hishultsområdet. Det är osäkert om dessa båda faktorer har något med varandra att göra, men både den sviktande konjunkturen för järnet och klosterdonationen sker i en turbulent tid

med bl.a. stora landskapliga förändringar. Den aktuella perioden c:a 900-1300 e.Kr. präglas av stor dynamik och relativt snabba förändringar i bebyggelsens och agrarlandskapets organisation i Halland.

Vid studier av bebyggelseutvecklingen i Tvååker och Sibbarp socknar, har vi således tre väsentliga faktorer att ta hänsyn till; landskapshistorien, klosterdonationen och järnhanteringen. Att foga samman dessa pusselbitar är förvisso ingen enkel uppgift. Genom att ge dem ett tydligare innehåll var för sig, klarnar dock bilden. Detta bidrag skall därför ses som ett landskapshistoriskt ramverk till den forskning som initierats av »Järnmölleprojektet«. Bidraget har tillkommit i ett sent skede av projektets verksamhet, då fältundersökningarna i Tvååker och Sibbarp avslutats och preliminära resultat från dessa redovisats i artikelsamlingar (Olsson red. 1995, 1999). Vårt främsta syfte är att lyfta fram några viktiga problemställningar och därmed skapa nya frågor för fortsatt tvärvetenskaplig forskning kring detta spännande skede av Hallands historia.

2. Bakgrund

Det halländska landskapet har under det senaste decenniet tilldragit sig ett ökat forskningsintresse från historisk-geografiskt och bebyggelsearkeologiskt håll. Anledningen till detta är den nya kunskapen kring Hallands förhistoria och medeltid som

Fig. 1. Utsnitt ur en geografisk karta över Halland, visande landskapets härad, socknar och viktigare orter/platser. Kartan är odaterad, men gjord av lantmätaren Kiettil Classon Felterus, sannolikt under 1600-talets andra hälft. Notera att platsen »Jenmullere« markeras på gränsen mellan Himle och Faurås härad! LMV, akt M4.

silda tvärvetenskapliga projekt medfört, framför allt inom ramen för de senaste årens infrastrukturrella satsningar i regionen (utbyggnad av gasledningsnätet, E6:an och Väst kustbanan). Mycket av den kunskap som framkommit kastar helt nytt ljus över Hallands historia, inte minst när det gäller det äldre agrarlandskapets framväxt. Från att tidigare ha beskrivits som långsam och periodvis närmast statisk, betraktas idag den halländska landskapsutvecklingen som påfallande dynamisk (Connelid & Rosén 1997; Connelid 1999).

Exempelvis tycks flera radikala omstruktureringar av markanvändning, bebyggelse och ägoförhållanden ha ägt rum under vikingatid och medeltid. Perioden 900-1200 e. Kr. framträder särskilt tydligt härvidlag, då bl.a. storskaliga system med regelbundna markindelningar (bandparceller) både skapas och överges. Samtidigt upplever den halländska järnproduktionen kraftiga konjunktursvängningar. Den höga förändringstakten i agrarlandskapet sker parallellt med betydande förändringar inom samhällets övriga sektorer. Avgörande sociala och politiska ske-

enden under den aktuella perioden är knutna till den fortgående statsbildningsprocessen och därmed följande världsliga och andliga maktstrukturer; med kungamaktens konsolidering, införandet av enhetliga och fasta skattesystem, den tidiga urbaniseringen, formerandet av den kyrkliga organisationen med tiondets införande och utvecklingen av sockenbildningen, framväxandet av skilda grupper av storjordägare samt stadgandet av särskilda frälseprivilegier.

Till de senaste årens nyvunna kunskap kan vi foga den kunskapsbakgrund som tidigare forskning tagit fram kring Hallands bebyggelsehistoria, kanske främst genom Albert Sandklefs försorg (t.ex. 1954 och 1959). Ett konkret exempel på korsbefruktning mellan äldre och nyare forskning, är det tvärvetenskapliga projektet *Järnmöllan i Tvååker* (se Magnusson 1995, Strömberg 1995, Vellev 1995), vilket behandlar lämningarna efter medeltida järnhantering i Tvååker- och Sibbarp-området. Området är, som ovan nämnts, känt sedan tidigare och har studerats av bl.a. Albert Sandklef, John Nihlén och Carl Sahlin på 1930-talet.

Järnframställningen i Tvååker- och Sibbarp-området har lämnat spår efter sig dels i form av ett digert fältmaterial (slaggfynd, slaggvarp, ugnrester, damanläggningar, vattenrännor etc.), dels i form av samtida skriftliga dokument (främst brev i ovan nämnda Sorö Klosters Gavebog, som refererar till händelser under slutet av 1100-talet och början på 1200-talet). Till detta kommer de lokaliteter som nämns i dokumenten från den aktuella perioden, varav några har sin motsvarighet i ännu existerande ortnamn, såsom exempelvis Järnmölle och Södra Järnvirke.

Tolkningarna av exakt vilka platser som kan knytas till den faktiska järnframställningen samt vilka grup-

per i samhället som kontrollerade denna, är flera och delvis oklara. Avsikten är därför i det följande att skissera en landskaphistorisk bakgrund till den järnhantering som studerats arkeologiskt. Genom analyser av äldre lantmåterimaterial, fossilt odlingslandskap i fält och historiskt källmaterial, är det möjligt att skapa en bild av bebyggelseutvecklingen i Tvååker och Sibbarp samt att beskriva förändringar i markanvändningen under den period som järnproduktionen i huvudsak omfattar, vilket är c:a 1000-1250 e. Kr.

Vår utgångspunkt är att järnframställningen skedde inom ramen för den agrara ekonomin och således ska ses som en del av agrarlandskapet under denna period. Huvuddelen av järnproduktionen tycks pågå före klosterdonationen på 1100-talets slut, vilket innebär att klostrets närvaro i området får tas med i diskussionen kring järnhanteringsens upphörande. Eftersom det är oklart om Sorö Kloster överhuvudtaget var inbegripet i järnframställningen, vare sig rent praktiskt eller ekonomiskt, får vi i första hand diskutera hur klostret som jordägare kan ha påverkat den agrara utvecklingen samt kontrollen av viktiga råvaruresurser i området.

3. Järnet i Tvååker – de historiska källorna och arkeologiska undersökningar

Till en början kan det vara på sin plats att lite närmare granska vad som står i de historiska dokumenten samt hur olika forskare tolkat detta. Kärnan i uppgifterna om järnutvinningen i Tvååker, utgörs av två korta meningar ur brev ingående i Sorö Klosters Gavebog. Ett donationsbrev från år 1197 omnämner att ärkebiskop Absalon i Lund donerat jordagods i Halland till munkarna i Sorö Kloster. Donationen avser ett område där man enligt den latinska texten

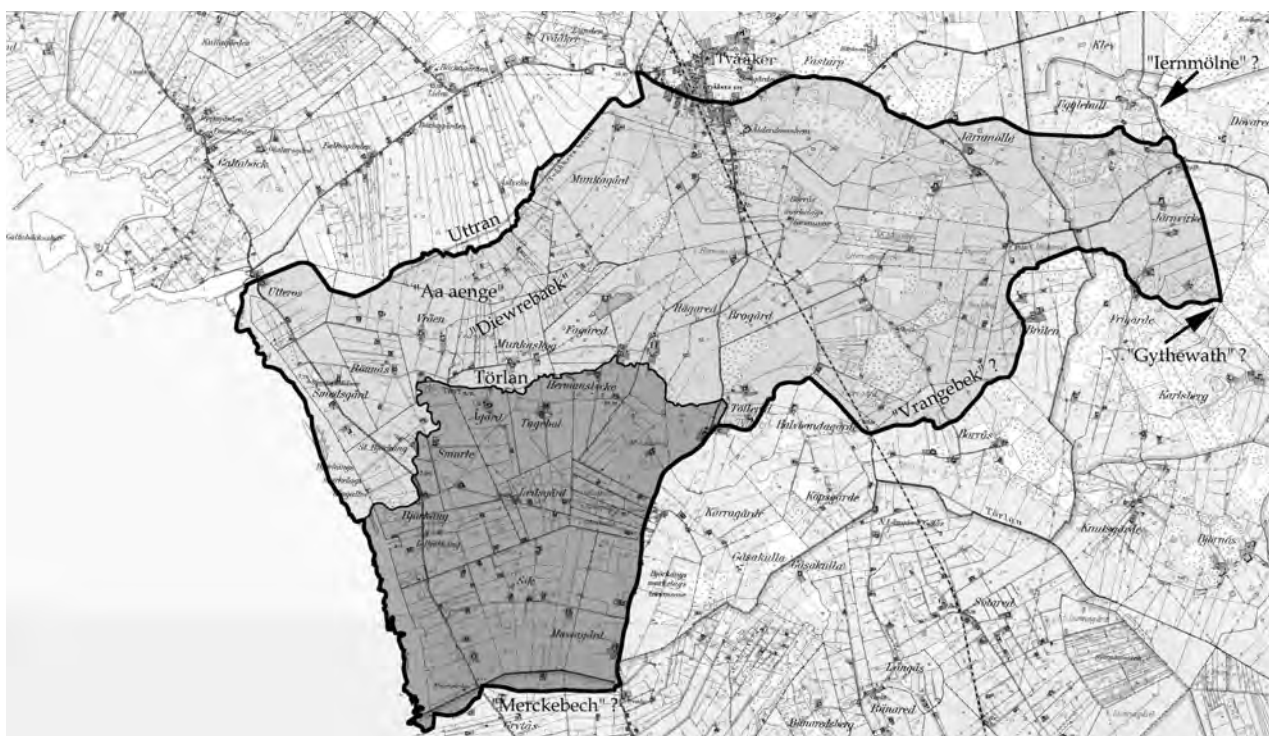

Fig. 2. Rekonstruktion av gränserna för den jord som donerades av biskop Absalon till Sorö kloster vid 1100-talets slut och som stadfästes under tidigt 1200-tal. Mörkgrå yta visar det (skogs)område som beskrivs 1197 och ljusgrå yta den omtvistade gräns som fastställs av Andreas Sunesen 1202. Sannolikt har hela den skrafferade ytan redan inledningsvis ingått i donationen. Den yttre gränsens sträckning är till sin norra och östligaste del osäker. Den grundar sig här bl.a. på hypotesen att den arkeologiskt belagda järnframställningsplatsen vid Ugglehult och Dövaröd, utgör den i klosterskrifterna omtalade »jämmölan«. Viktiga »gränsmärken« som omtalas i de historiska källorna har markerats, varav några med hypotetiska lägen. Området uppträder under 1500-talet under benämningen »Munkaskogs län« och då ingår även hela Tvååkers by, Galtabäck, Borrås, Kärrgårde, Gåsakulla samt tidvis även Järnmölle. Underlagskarta: Ekonomiska kartan (häradskartan) över Halland, 1923-25 (flera blad sammanfogade).

kan »koka salt och utvinna järn ur jorden« (»*ubi sal decoquere & de terra ferrum extrahere*«). När Absalon dör 1201 uppstår en ägotvist mellan klostret och bönderna i Tvååker. Absalons efterträdare ärkebiskop Andreas Sunesen rycker då ut och på plats fastställs gränserna mellan klosterjorden och böndernas mark. Gränsläggningen dokumenteras i skrift och

utifrån den beskrivningen kan klostrets jordinnehav i Tvååker i grova drag rekonstrueras (fig. 2).

Gränsbeskrivningen omfattar flera identifierbara platser i området samt en del mer vaga lokaliteter, varav särskilt två är ofta citerade. Det rör sig om uppgifterna att klostrets ägor sträcker sig österut till »kvarnen där järn tillverkas« (»*molendino ubi fabri-*

catur ferrum«) samt omnämmandet av platsen »Syn-dre Jernwirke«. Huruvida »järnkvarnen« ligger innanför eller utanför klostrets rågång är inte helt utrett. Utöver den rent teknikhistoriska betydelse som dessa meningar har (som ett av de äldsta skriftliga beläggen för vattendriven järnframställning i Europa, se Magnusson 1995), ger de en viktig geografisk dimension till järnproduktionen inom Tvååker- och Sibbarp-området. De nuvarande gårdarna Järnmölle och (Södra) Järnvirke har tidigare tolkats som identiska med de platser som omtalas i dokumenten (se bl.a. Sandklef 1954 s. 603-604). Om så verkligen är fallet, kan dock starkt ifrågasättas och kräver därför en förnyad utredning (se vidare nedan).

De arkeologiska inventeringar och utgrävningar som företagits i Tvååker- och Sibbarp-området har påvisat flera nya spår efter järnhanteringen i form av slaggförekomster, rester av enklare blästerugnar etc. De hittills mest omfattande och komplicerade lämningarna har lokaliserats till ett område beläget i anslutning till Sandabäcken vid Ugglehult och Dövared i Sibbarp socken. På denna lokal förekommer förutom stora mängder slagg och en slaggvarp även vattenrännor, dammvallar och en husgrund. Grävundersökningarna indikerar förekomsten av en blästerugn med vattendriven blåsbälg och dateringsunderlaget lyfter fram perioden 1000-1250 e.Kr. som platsens nyttjandetid. På platsen har under historisk tid legat en kvarn. Varken Ugglehult eller Dövared nämns i något av de äldre dokumenten, utan först på tidigt 1600-tal (se OHL 1950-80), varför det är oklart om dessa lokaler har haft något med klosterdonationen att göra. Det är även oklart om dessa byggnadsenheter överhuvudtaget existerade vid tidpunkten för donationen eller då dokumenten rörande gränstvisterna nedtecknades.

I övrigt är järnhanteringsfynden i Tvååker- och Sibbarp-området belägna med en koncentration till gården (Södra) Järnvirkes ägor i Sibbarp socken, där flera slaggvarp och rester av blästerugnar påträffats. Fynd av ugnrester har tidigare också gjorts vid Högyrd i Sibbarp. Vid Järnmölle gård i Tvååker socken har endast lite slagg påträffats i Sandabäcken. Metallurgiska analyser av slaggen från Järnmölle visar att den sannolikt är ditförd med vattnet och isen, från lokalen vid Ugglehult och Dövared (se V. Buchwalds artikel i denna volym). Inga betydande fynd av, eller skriftliga uppgifter om, järnhantering inom det område som med säkerhet omfattades av jorddonationen till Sorö kloster är kända. Däremot är det ännu ovisst hur uppgifterna om gränserna mellan lokaliteterna Järnmölle och Södra Järnvirke och klosterjorden ska tolkas samt vilka platser eller anläggningar som egentligen refereras till i dokumenten.

4. Donationen av jord i Tvååker till Sorö Kloster
Intressanta ur landskapshistorisk synvinkel, är uppgifterna om den gård (gods?) som doneras till klostret samt det område som sedan beskrivs i gränsläggningen mellan klosterjord och bondejord. I gåvobrevet från 1197 omnämns den »*uillam in Hallandia que Toaker dicitur*« som doneras till klostret. När rättigheterna till donationen stadfästes av Sorö Kloster 1198 står det »*grangiam in Hallandia que dicitur Toaker...*«. 1197 års brev nämner vidare att till denna »*uilla*« hör alla dess hus/byggnader, åkrar, ångar och skogsandelar (»*cum domibus agris pratis et nemoribus*«). Gränsen för Tvååker (»*possessiones Toaker*«) utgörs i norr av Törlan intill havet, i söder av den bäck som vid havet bildar gräns mellan Morup och Tvååker, i öster av den väg som går över Törlan till Morups gräns och i väster av havet (jfr fig. 2).

Det geografiska område som här beskrivs omfattar egentligen inte de historiskt kända lägena för byn Tvååker eller gården Munkagård och har därför givit upphov till tolkningen att den plats som doneras till klostret istället ska sökas kring gården Munkaskog (se Ståhl i OHL 1980, jfr dock von Möller 1868). Samtidigt redovisas ånyo gränserna för klostrets jordinnehav i samband med gränstvisten 1202 av ärkebiskop Sunesen. Denna gång nämns flera skogsområden tillhörande klostret. Tre skogsområden definieras till sina gränser:

1. det skogsbevuxna området mellan Törlan och »Utteros« (Uttrans, senare Tvååkersån och Tvååkers kanal, utlopp i havet) och »Gamle Haegth« (Hägarred?), vilket ägs av Tvååkers bönder men där klostret har rätt till ollonskogen

2. en odelade skogen som sträcker sig från vägen till Morup och till havet

3. skogen i öster, från »järnkvarnen« och vidare längs vägen till »Syndre Iernwirke« (Södra Järnvirke/järnverket) och till den gräns som kallas »Thyrle-ryth« (Tyllered).

Utifrån detta kan vi dra slutsatsen att klostrets ägoinnehav varit betydligt större än det område som gränserna från brevet 1197 avspeglar (jfr fig. 2). Uppenbarligen är det klostrets *skog* som gränstvisten 1202 gäller (jfr Hörby & Olsen 1993) och det är inte omöjligt att även gränserna i brevet 1197 endast avser *delar av skogen*. Det förefaller orimligt att klostret skulle ha expanderat till att omfatta ett såpass mycket större område under loppet av de fem år som skiljer de båda dokumenten åt. Dessutom borde en dylik utvidgning av klosterjorden lämnat skriftligt källmaterial efter sig. Sammantaget gör detta att vi, utifrån de äldsta skriftliga dokumenten, bör utgå ifrån att klostrets huvudgård samt dess åker-, ängs-

och hagmark kan ha legat i princip var som helst inom Tvååkers-området. Detsamma gäller klostrets eventuella landbogar.

En kort tid senare, c:a 1217, beskrivs gränserna för klosterjorden ytterligare en gång. Vid denna tidpunkt har klosterbröderna uppenbarligen fått skogen mellan Törlan och Uttran helt i sin ägo, efter ett »rättvist skifte« med bönderna i Tvååker. Gränserna för denna skog tycks vara desamma som i beskrivningen från 1202. Vidare nämns några inhägnade ängar, kallade för »Aa aenge«, vilka är i klostrets ägo. Dessa gränser mot böndernas ängar, men rågången är tydligt markerad. Ängsmarken är belägen i samma område som den omnämnda skogen, d.v.s. mellan Uttran och Törlan samt invid ett vattendrag som kallas »Diwrebaek«. Å-ängarna kan lokaliseras i det äldre kartmaterialet, bl.a. genom namnet »Djurbäckensängen« på laga skifteskartan över Munkaskog m.fl. från år 1832 (LMV, akt nr M.72-19:1). Namnet »Ängarna« finns f.ö. ännu kvar här på senaste editionen av ekonomiska kartan (Gula kartan, 1989).

Efter detta beskrivs skogen söder om Törlan, vars norra gräns utgörs av själva Törlan, södra gränsen av bäcken mellan Morup och Tvååker (nu kallad »Merckebech«), östra gränsen av vägen till Morup som passerar Törlan och västra gränsen av havet. Denna gränsbeskrivning är i stort identisk med uppgifterna från gåvobrevet 1197. Vad gäller skogen i öster är beskrivningen något tydligare 1217 jämfört med 1202. Nu har begreppet »kvarnen där man gör järn« ändrats till en namngiven plats/anläggning, nämligen »Iernmölne«. Skogen sträcker sig vidare från »Iernmölne«, längs vägen, till »Söndre Jernvaerk«. Sedan nämns platsen »Gythewath« och bäcken »Vrangebek«, varav den senare sägs utgöra gräns mellan grevens ägor och klosterskogen (*»riuuulum*

Vrangebek qui interfluit possessiones comitis et siluam monasterii») (jfr fig. 2).

Vrangebäcken rinner enligt denna uppgift ut i Törflan, nära gränsen vid Tyllered. Den har inte återfunnits i det äldre lantmäterimaterialet men ett större vattendrag, på flera kartor kallat »Bäcken«, rinner genom det aktuella området (från Törflan vid Halvbondagärde, via Borrås, Bråten, Frigärde och vidare mot Guttared). Om detta är den omtalade gränsbäcken, skulle möjligen »Gythewath« kunna ha en koppling till det nuvarande Guttared. Det intressanta uppgiften om »possessiones comitis...« hänför sig sannolikt till det faktum att Halmland blev grevskap mot slutet av år 1216 (se vittneslistan, 23 nov. 1216 [nr. 95] i *Danmarks Riges Breve*).

De bevarade dokumenten från 1300- och 1400-talet ger sporadiska inblickar i Sorö klostres jordinnehav i Tvååker. Vad som exempelvis går att utläsa är att klostret *inte* äger hela Tvååkers by. Ett brev från 1345 beskriver nämligen hur en person vid namn Sigvid Trane bl.a. ger två gårdar i Tvååker, gården Lillebol (försvunnen enligt OHL) i Övre Tvååker samt en gård i Galtabäck i morgongåva till sin hustru Merete Filipsdatter. 1362 pantsätter Meretes nye make Mathias Håkensen dessa gårdar till herr Ebbe Piik. Denne Ebbe Piik erhåller även andra gårdar i området, delvis just genom pantlån. 1351 pantsätter Erland Madsen »gods« i Köpsgårde, Tyllered och Järnmölle i Tvååkers socken. När Ebbe Piik löser detta pantgods i Tvååker 1364, omnämns två gårdar i Köp(sgårde), två gårdar i Tyllered, två gårdar i Starta-låås (försvunnet enhet enligt OHL), en gård i Fastarp samt en gård i Järnmölle. Här har vi alltså ett tidigt belägg för *gården* (gårdarnas?) Järnmölles existens. Om platsen för denna gård är exakt den-

samma som för den redan år 1202 omtalade »järnmöllan« är däremot inte utrett. Fastarp dyker ånyo upp i ett pantbrev 1380 och då med andra ägare. Samma sak gäller för de två gårdarna i Tvååker år 1386.

Ett brev daterat i Lund den 30 september 1375 är mycket intressant för diskussionen kring klosterdonationen. Detta brev omtalar hurusom ärkebiskop Niels av Lund, med hela Lundkapitlets samtycke, skänker kyrkan i Tvååker till abboten Mikkel och konventet i Sorö. Donationen sker efter det att klostret »ödmjukt« begärt att gudstjänsten i Sorö kloster kraftigt måste utökas. Brevet upplyser om att kyrkan står ledig efter den forne sockenprästen i Tvååker och tillika Lunda-kanniken Bent, vilken frivilligt gjort avkall på densamma. Kyrkan doneras tillsammans med alla sina åkrar, ängar, betesmarker och skogar mot att klostret håller kyrkan med en bofast själasörjare (kyrkoherde). 1488 stadfäster ärkebiskop Johannes av Lund sina föregångares donation av kyrkan i Tvååker till Sorö kloster.

Det är först i källmaterialet från 1500-talet som klosterjordens omfattning belyses närmare. I de *Danske kancelliregistranter* från 1549 omnämns för första gången ett »Munckeskovf Len«, vilket sägs vara namnet på det »gods i Tovagger Sogn« som Sorö Kloster innehar. Meddelandet upplyser vidare att godset varit pantsatt en tid, varför den fria »birkerätten« (att utgöra eget rättsområde, se KHLNM samt Falkman 1848) gått förlorad. För att godset ska kunna vidmakthållas, återtas birkerätten igen. Godset hänförs då fortfarande till klostret, trots att det gått ett antal år sedan reformationen 1536 (jfr Falkman 1848).

Tjugotvå år senare, år 1571, dyker klostergodset upp i *Kancelliets Breveböger*. Denna gång rör det sig

om ett pantbrev till rikskanslern Eiler Grubbe. »Soer Klosters Gods i Nörrehalland« omfattar då »Munckegaard, Munckegaardt Mölle, Kiergaard, Faste-rup, Brogaard, Gaassekold, Mossegaard, Smörte, Siig, Hörmentzlöcke, Skidengade (senare Ågård), Bögeraas, Faureöd, Thageboe, Högerödt, Munckeskouf, Ledzgaard, Rønneaa, Vraaen, Birckeenge, Smedtzgaard, Birckeengelille, Udrees, Saltebeck (fel för Galtebeck?), Thoagger og 1 Mölle, kaldet Underaas Mölle« (jfr fig. 2).

I ett följebrev från 1586, efter det att Grubbe har avlidit, räknas samtliga dessa gårdar upp igen. Den gång står det emellertid »Kierckgaard« istället för »Kiergaard« på en av gårdarna, vilket kan tolkas som att den gård som avses är »Kyrkogården« (kyrkan/prästgården med tillhörande mark som donerades 1375) och inte Kärragärde. Då har Grubbe uppenbarligen ännu inte löst panten och efter hans död bestämmer sig kungen för att inlösa godset och föra in det under Varbergs slott. Samma år beslutar kungen att birkerätten ska avskaffas och att bönderna i Tvååkers birk (»Thoager Birk«) hädanefter ska tillhöra Himle häradsting.

I Varbergs slotts jordebok från åren 1591-92 dyker godset upp dels i form av separat namngivna gårdar, dels som gårdar under rubriken »Munckeskuoffs lehn«. Detsamma gäller för slottets jordebok åren 1596-97. Vad denna uppdelning kommer sig av är ovisst, men den förefaller gå tillbaka på en delning av det gamla klostergodset, som bör ha skett någon gång under 1570- eller 1580-talet. Av intresse är dock att Järnmölle förts in under Munkaskogs län och att Munkagård står både under detta län samt som en egen enhet. Det senare avspeglar att gårdarnas olika brukare/åbor kunnat tillhöra skilda administrativa överheter.

5. *Var låg grangiet i Tvååker?*

Det framgår tydligt att de flesta gårdar som »klostergodset« omfattar på 1570-talet ligger i det område som nämns vid den något vaga gränsbeskrivningen redan 1197, d.v.s. i skogsområdet väster och söder om det historiskt kända läget för Tvååkers by. Men, viktigt är att Munkagård, Munkagårds kvarn och Fastarp nämns först, liksom att uppräkningsen av hela godset avslutas med Tvååker. Detta visar med största sannolikhet att Munkagård, Fastarp och Tvååker ingår i godset på 1570-talet. Inget talar för att förhållandena varit annorlunda vid tiden för donationen. Enligt Sandklef avspeglar »Munkaskogs län« i stora drag även gränserna för den ursprungliga donationen till Sorö kloster 1197 (Sandklef 1954). Att kyrkan med tillhörande mark tillkom senare vet vi däremot genom donationsbrevet från 1375.

En sannolik tolkning är därför att Tvååker, Fastarp och Munkagård redan initialt utgör kärnan i godset och att övriga gårdar är etableringar som skett i skogen söder därom, i den omtvistade »Munkaskogen«. Övriga skogsområden har utgjort utmark, vilket är anledningen till att ingen bebyggelse nämns därifrån. Hypotetiskt sett har jordbruksdriften varit koncentrerad till en huvudgård i Tvååker och Fastarpsområdet (förmodligen identisk med den som senare benämns Munkagård), medan skogsområdena runtomkring främst utnyttjats som betes- och virkesresurs. Den järnframställning som framskyntar i källorna, har av allt att döma legat utanför klosterjorden, eftersom platser knutna till järnet enbart nämns som gränsmärken. Däremot är det troligt att järnhanteringen påverkades negativt av skogsdonationen till klostret, då rättigheterna till betydande mängder näraliggande bränsle gick förlore för bönderna.

Idén om en klosterägd huvudgård i Tvååker förefaller sannolik, inte minst mot bakgrund av att namnet Tvååker nämns redan i de äldsta dokumenten. Den villa/grangie som kallas »Toaker«, kan rimligen inte avse den plats där Munkaskog senare ligger. För det första indikerar själva namnet Munkaskog upptagandet av denna gård i skogsmark. De äldsta belägget för namnet härrör också från uppgiften om Munkaskogs län från 1549. För det andra bör området kring Munkaskog inte ha kallats för »Toaker«, eftersom det namnet så pass långt tillbaka i första hand hänfört sig till Tvååkers by och de intilliggande större bebyggelseenheter. För det tredje visar dokumenten sammantaget att klostrets egendom omfattade skogsområden även öster om Tvååker. Någonstans i anslutning till alla dessa skogar måste klostrets centrala jordbruksmark ha legat och rent geografiskt hamnar då markerna kring Tvååkers by i blickpunkten.

I detta sammanhang är det viktigt att påpeka att cisterciensernas grangiesystem byggde på en agropastoral inriktning, där grangierna ofta utgjorde stora jordbruksenheter med lekbröder (konverser) som arbetskraft. Grangiesystemet var i fullt bruk under 1100- och 1200-talen, men efter påvliga beslut om fortsatt tiondefrihet ersattes grangiedriften på många håll av ett system med huvudgårdar och landbogårdar under tidigt 1300-tal (Overgaard Jörgensen 1997). Vad gäller just Sorö och Esrums kloster, har danska studier visat att deras grangier tidigt placerades ut på redan existerande landsbyar. Ibland avhystes bybebyggelser, men ofta kom grangierna istället att fungera som byarnas huvudgårdar.

I många fall gick grangierna in för en specialiserad produktion. Tvister kring rättigheter till skogsmark återkommer ofta, vilket visar skogens stora be-

tydelse som virkes- och betesresurs (främst ollonsvin) för grangierna och klostren (se Fritzböger 1997). Viktigt i sammanhanget är också att just järnframställning, med tillhörande aktiviteter, av flera forskare har kopplats till cistercienserna (se Holmström & Tollin 1990, jfr dock Götlind 1995). När det gäller grangierna i Morup och Tvååker samt kloster i Ås, är emellertid järnets betydelse för dessa anläggningar mycket diffus (jfr Vellev 1995).

Eftersom vi har belägg för namnet »Toaker« redan 1197-98 och det dessutom omtalas en Munkagård i närheten från mitten av 1500-talet, synes det vara rimligt att vi bör söka efter grangiet här. Detta innebär dock inte att det historiskt kända äldsta läget för Munkagård behöver vara exakt detsamma som platsen för villan/grangiet 1197-98. Någonstans inom dess ägor bör emellertid anläggningen ha legat. Det är dock först genom en analys av det äldre kartmaterialet, som det är möjligt att skapa sig en översiktlig bild av hur odlingslandskapet och bebyggelsen kring Tvååkers by, Fastarp och Munkagård vuxit fram. I detta sammanhang kommer särskild vikt att läggas vid uppgifter om bonitet, ägostruktur, areal, marknamn etc. Innan vi gör denna analys, följer en kort, allmän beskrivning av den förhistoriska och medeltida landskapsutvecklingen i Halland. Därmed ges en bakgrund till det landskap som Sorö Kloster tog i besittning och som omgav den donerade jorden, liksom en inblick i de landskapsförändringar som skedde därefter.

6. Förhistoriskt och medeltida odlingslandskap i Halland och Tvååker- och Sibbarp-området

Under det senaste decenniet har framför allt analyser av fossilt odlingslandskap och de äldre lantmäterimaterial, genererat ny kunskap om bebyggelse-

och landskapsorganisation i sydvästra Sverige under förhistorisk tid och medeltid. Detta betyder att vi idag har en relativt god bild av hur agrarlandskapet var utformat i Halland under den period som järnframställningen respektive etableringen av klosterjord ägde rum i Tvååker- och Sibbarp-området (jfr Connelid & Mascher 2001). Under perioden c:a 900-1200 e. Kr. skedde stora strukturella förändringar i sättet att markera dispositionsrättigheter till mark, vilket fick stora konsekvenser för landskapets fysiska utformning. Bakgrunden till förändringarna under yngsta järnålder och tidigmedeltid, kan sökas i de förhållanden som präglade agrarsamhället under bronsålder och järnålder. Avsikten är emellertid inte att i detta sammanhang gå närmare in på de problemområden som rör brons- och järnålderns samhällsstruktur, utan endast att förmedla huvuddragen i landskapsutvecklingen.

Den första permanenta åkerbruksfasen i Halland inleddes sannolikt, liksom i stora delar av övriga Syd- och Västsverige, under bronsålder. Jordbruk bedrevs naturligtvis här långt tidigare, men det är först nu som mer långsiktiga investeringar i god odlingsmark genomfördes. Stora arealer mark togs i anspråk för odling. Förbättringar skedde kontinuerligt genom brandröjning, gödsling och intensiv stenröjning; av allt att döma inom ramen för ett slags gräsmarksbruk. I moränområdena och på annan stenbemängd mark växte efterhand vidsträckt röjningsröseområden fram. I sten- och blockfattiga områden saknar vi dock ännu kunskap om forminnehållet under denna period. Under mellersta järnålder skedde ytterligare bebyggelse- och odlingsexpansioner, dels genom kortväga utflyttningar från större moderenheter, dels genom att helt ny mark togs i anspråk utanför de bebyggda områdena (jfr Mascher 1993, Ångeby &

Connelid 1997). Detta förhållande tycks både gälla för senare tiders skogs- och slättbygder i regionen.

Under yngsta järnålder och ett stycke in i medeltid delades marken in i långsmala remsor, s.k. bandparceller, på många håll i sydvästra Sverige. Markindelningarna genomfördes både inom de forna röjningsröseområdena samt på nyupptagen odlingsmark, vanligen belägen längre ned i ådalarna. De markindelade områdena präglas av storskaliga system med regelbundet och parallellt utlagda ytor, vilka idag återfinns avgränsade av stensträngar, terrasskanter och jordvallar. Etableringen av bandparcellsystemen fick stor genomslagskraft och dess fysiska spår levde kvar i terrängen långt efter det att deras ursprungliga funktion gått förlorad. Bevarade parcellsystem, eller rester av dylika, är ett mycket vanligt fenomen i det äldre lantmäterimaterialet från regionen. På många platser kan man tydligt se markindelningarna i åker- och ängsmarken ända fram till laga skiftet under 1800-talet. På sina håll går spåren av den äldre strukturen ännu att skönja i kraftigt uppodlade bygder, men det är främst i skogsbygden som bandparceller (och röjningsröseområden) kommit att bevaras som fossil åkermark i dagens skogsmark.

Liksom röjningsröseområdena, täcker vanligen bandparcellområdena stora arealer, vilket gör det rimligt att tolka odlingsystemet även under denna fas som någon typ av gräsmarksbruk, med inslag av både intensivt och mer extensivt markutnyttjande. Det som framför allt skiljer de båda typerna av fossil åkermark åt, är just avsaknaden respektive förekomsten av markindelningar. De bakomliggande orsakerna till markindelningarna är okända och vi befinner oss härvidlag ännu på diskussions- och modellstadiet. Det förefaller emellertid klart, att de repre-

senterar någon form av förhistoriskt skifte av mark, liknande de vi känner från medeltid och framåt. En viktig bakomliggande faktor har säkerligen varit behovet av att konkret markera skilda ägande- och nyttjanderätter till mark med hjälp av fysiska gränser i terrängen. De sätt som man har genomfört markindelningarna på, vittnar om vittgående kontaktnät och en kunskap om avancerad mätteknik och jordvärdering (jfr Mascher 1993, 1995). Vilka personer eller grupper i samhället som har haft intresse av dylika omstruktureringar, kan vi endast diskutera hypotetiskt. Vi får anledning att återkomma till dessa frågor i den avslutande diskussionen nedan.

Fortfarande är kunskapen om bebyggelsen under bandparcellfasen mycket bristfällig. Förutom enstaka nedslag av huslämningar daterade till yngsta järnålder/tidigmedeltid, har vi inga exempel på lokaler med arkeologiskt undersökta hus tillhörande samtida omgivande fossil åkermark. Däremot vet vi genom kulturgeografiska analyser av halländska parcellområden att markindelningar inom dessa pågår in i tidigmedeltid (Connelid & Mascher 1995, 1996). Sedan sker ytterligare ett dramatiskt brott, då de stora bandparcellområdena helt eller delvis omstruktureras. Huvuddragen i slätt- och mellanbygden tycks vara att bandparcellområdena löses upp, varvid skilda delar tas i besittning av gårdar eller byar som då etablerar nya (markslags)gränser sinsemellan. Åkerbruket konsolideras till de bästa jordarna och delar av parcellsystemen permanentades som gräsmark.

De senaste årens bebyggelsearkeologiska undersökningar framhäver också högmedeltid som en brytpunkt. I motsats till södra Skåne och Danmark, har det i Halland endast på några få håll gått att påvisa platskontinuitet från vikingatid och genom hela

medeltiden fram till 1600- och 1700-talens bebyggelselägen. I flera fall har det däremot påvisats att bebyggelselägen med rötter i yngre järnålder överges under 1200-talet (se vidare Connelid & Rosén 1997). 1200-talet framstår också som en period fylld av förändringar inom stort sett samtliga av samhällets sektorer, vilket gör att några aspekter på detta problemkomplex ska belysas närmare nedan.

Vi kan konstatera att järnhanterings glansperiod i Tvååker- och Sibbarp-området, sammanfaller med etableringen, nyttjandet och övergivandet av de stora bandparcellsystemen. I Tvååker är det framför allt inom ett större sammanhängande stråk mellan Karlsberg, över Guttared och Jällsjö och vidare upp till Valtersbo, som fossila bandparceller förekommer. I övrigt får man vända sig till det äldre kartmaterialet för att kunna påvisa tidigarevarande bandparcellenheter (fig. 3). Exempelvis innehåller kartorna från Tvååker, Fastarp och Munkagård bandformiga indelningar i både åker och äng (se vidare nedan). Vi kan därför räkna med att merparten av den åkermark i området som var i bruk under yngsta järnålder/tidig medeltid innehöll bandparceller.

I flera fall täcker den fossila åkermarken mycket stora ytor. I en förutvarande beteshage vid Guttared finns ett av Hallands finaste exempel på ett storskaligt bandparcellsystem bevarat (RAÄ 173). Markindelningarna i Guttared täcker ett område på drygt 35 hektar (enligt fornminnesregistret). Inom fornåkerområdet återfinns regelbundet utlagda parceller, avgränsade av stensträngar, terrasskanter och jordvallar. På odlingsytorna och i anslutning till åkerbegränsningarna finns åtskilliga röjningsrösen. I vissa avsnitt går det att urskilja brukningsytor begränsade av vaga åkerhak. Med ekonomiskt stöd av Länsstyrelsen i Halland har delar av området detalj-

Fig. 3. Storskifteskarta över Jällsjö i Sibbarp socken från 1810-12. I kartbilden framgår tydligt en bandparcellstruktur; med flera långsmala åkertegar samt en karaktäristisk »taggighet« i åkermarkens ytterkanter. Flera större rösen förekommer i åkermarkens centrala delar. LMV, akt M.51-11:2. Foto: Kula HB.

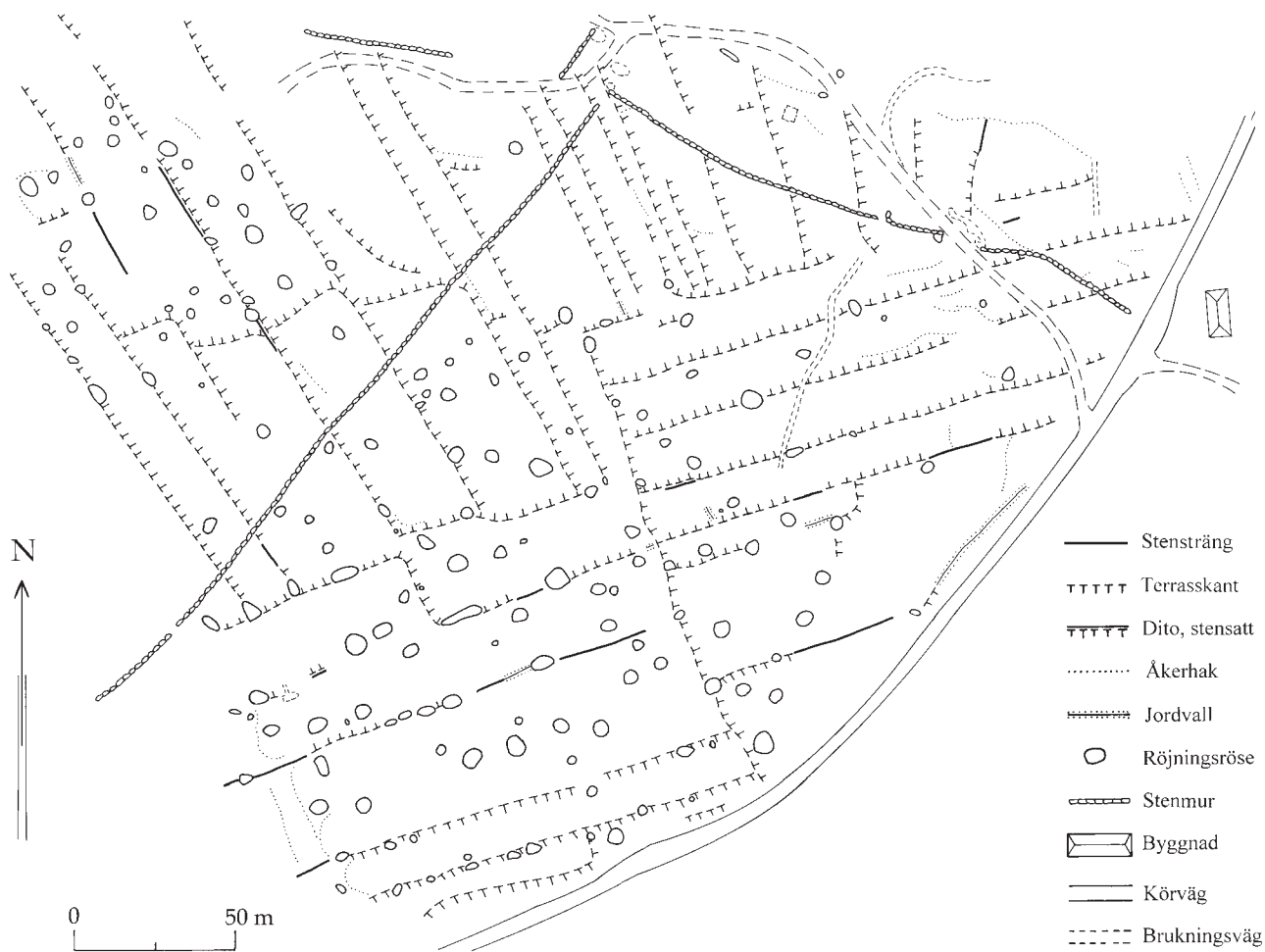

Fig. 4. Delar av det drygt 35 hektar stora området med fossil åkermark i bokskogen vid Guttared i Sibbarp socken, karterades under våren 1998. Området (RAÄ 173) innehåller ett vidsträckt system av långsmala bandparceller; åtskilliga röjningsrösen samt ett antal större gravrösen. Bandparcellerna avgränsas av terrasskanter, stensträngar och jordvallar. Området var sannolikt i bruk ca 900-1200 e.Kr – den period då storskaliga bandparcellsystem både skapades och övergavs på flera håll i regionen. Detaljkartering och renritning: Kula HB.

karterats (se fig. 4). Karteringen omfattade en ca 10 hektar stor yta av fornåkerområdets östra del. Som framgår av fältkartan, uppvisar parcellsystemet i denna del av området en bitvis slående regelbundenhet. Parcellerna uppträder i flera »teglag« med olika orientering. Bredden på parcellytorna varierar mellan 5 och 40 meter. De flesta parcellbredderna ligger dock inom intervallet 15-35 meter. Längderna varierar, men klart långsträckta former dominerar, med i vissa fall uppemot 200 meter långa bandparceller.

I likhet med förhållandena på flera andra lokaler av det här slaget förekommer dock en stratigrafisk skiktning, såtillvida att den avslutande brukningen i vissa delar av området verkar ha skett utan hänsyn till det ursprungliga indelningsmönstret. På den karterade ytan tar sig detta uttryck i att mycket markanta åkerbegränsningar och jämförelsevis stora röjningsrösen dominerar bilden. Den avslutande odlingen har sannolikt varit intensiv. Överlag har den bidragit till att förstärka det äldre parcellmönstret, men på en del ställen avslöjar fältkartan att parcellbegränsningar plockats bort. I norr syns gränsen för den intensivare jordbearbetningen i form av kraftiga »avslutningsterrasser« ett stycke ned i slutningen. Nedanför dessa fortsätter bandparcellerna, dock som mindre markerade formelement. Odlingsytorna i den stratigrafiskt flerskiktade delen kännetecknas allmänt av en högre röjningsgrad, jämfört med omgivande mark.

Stratigrafin som beskrivits ovan präglar ytterligare ett par avsnitt i det stora fornåkerområdet vid Gutta-red. Även längst i väster finns ett avsnitt av ungefär samma typ som den detaljkarterade ytan. Hypotetiskt kan vi anta att en uppsplittring av parcellsystemet någon gång i högmedeltid, resulterat i att en eller ett par enheter fortsatt brukandet i området

under en tid. Några säkra lägen för bebyggelse har emellertid inte påträffats, varken på den karterade ytan eller annorstädes. Förekomsten av en hålväg i mellersta delen av det karterade området är dock intressant i sammanhanget (fig. 4).

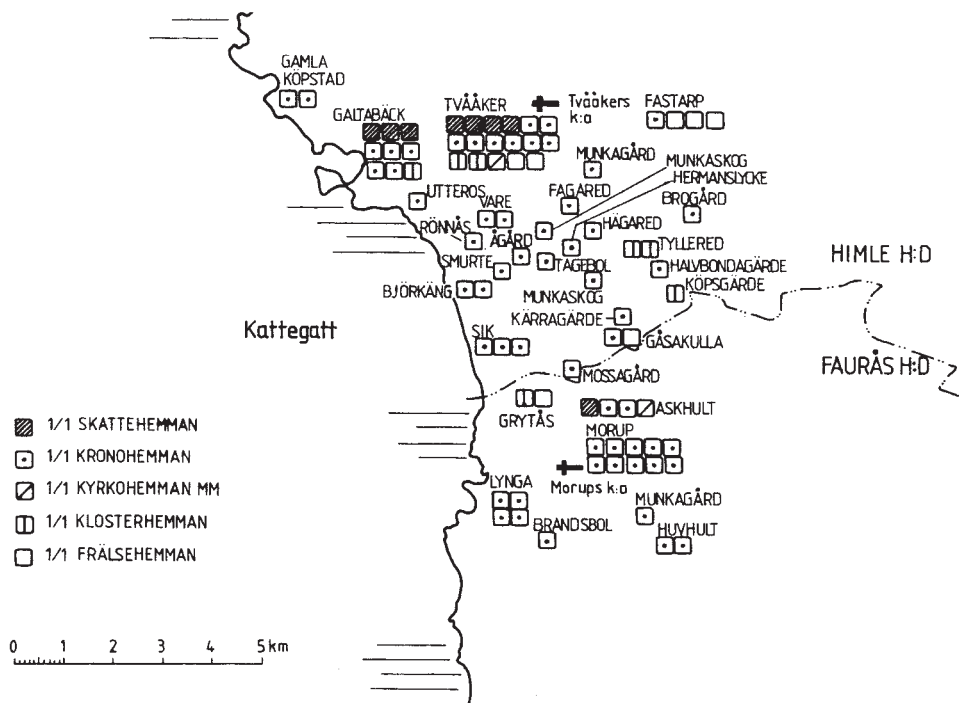
Avsaknaden av bandparceller i kartmaterialet eller i fält vid bebyggelse, är således en indikation på etablering under senare perioder. Detta är viktigt att bära i minne, då vi försöker rekonstruera det landskap som omgav donationen av jord till Sorö kloster 1197. Vid tidpunkten för donationen börjar de stora bandparcellenheterna att luckras upp, varvid stora landskapliga och bebyggelsemässiga förändringar sker. Ungefär samtidigt sker också en nedgång i järnframställningen i Tvååker-området. Vilken roll spelade klostret i detta sammanhang? Vad innebar etablerandet av klosterjord för de omkringboende jordägarnas möjligheter att bryta sig ur äldre strukturer och expandera i området? Hur påverkades järnproduktionen? Finns det en koppling mellan storjordägarnas (huvudgårdarnas, kyrkans och kanske rentav kungamaktens) vilja att styra utvecklingen och donationen av jord till Sorö kloster? För att kunna belysa dessa frågor närmare, krävs bättre kunskap om den donerade klosterjordens innehåll, bl.a. avseende ägoförhållanden, markanvändning och bebyggelse.

7. Tvååker och Sibbarp i det äldre lantmäterimaterialet

Bebyggelsestruktur och tegformer

En retrospektiv analys av kulturlandskapet i Tvååker och Sibbarp tar sin utgångspunkt i de äldre lantmäterikartorna från 1700-talet och första hälften av 1800-talet. Redan inledningsvis kan vi konstatera, att bilden som de äldre kartorna förmedlar står i skarp kontrast till den mycket höga uppodlingsgra-

Fig. 5. Karta visande jordnaturer och antal hemman i Tvååker socken samt delar av Morup vid 1600-talets mitt. Förutom de stora byarna Tvååker, Galtabäck och Morup, utgörs bebyggelsen till största delen av kameralt enstaka hemman. Särskilt påtagligt är detta i den gamla »munkaskogen« söder och öster om Tvååker. Karta efter Tollin 1998.

den i dagens jordbrukslandskap. Det sena 1800-talets och 1900-talets nyodling skedde här, liksom i stora delar av Halland i övrigt, inte enbart på bekostnad av tidigare slättermarker, utan omfattade i hög grad även områden som under lång tid fungerat som utmark.

Figur 5 redovisar översiktligt bebyggelsebilden och jordnaturerna i Tvååkers socken under denna period. I grova drag kan förhållandena beskrivas enligt följande. Norra delen av socknen domineras av flera stora bybildningar. I väster återfinns byarna Ås och Galtabäck, med 13 respektive 9 hemman i den första svenska jordeboken 1646 (OHL). Längre

österut ligger byarna Tvååker (17 hemman väster om Tvååkers-ån), Fastarp (4 hemman) samt Prästgården och Munkagård. Den sistnämnda enheten avviker i detta sammanhang genom att det rör sig om ett (kameralt) enstaka hemman. Vi återkommer dock längre fram till situationen i »kyrkbyn«.

Södra delen av socknen består av ett stort antal enstaka hemman och små byar. Störst är här Sik med tre hemman. Björkäng, Tyllered och Vrån hyser två hemman vardera, medan resten utgörs av enstaka hemman. Förhållandena längst i öster och vidare in i grannsocknen Sibbarp, liknar de i södra Tvååker. I den här begynnande skogsbygden, med sitt till stora

delar annorlunda naturlandskap, dominerar småbyar och enstaka hemman. Vad gäller jordnaturerna i området enligt jordeboken från 1646, finns ett tydligt mönster där kronogårdarna klart dominerar i det gamla donationsområdet (i »Munkaskogen« väster om vägen mellan Morup-Tvååker) medan skattegårdarna främst återfinns i de gamla bandparcellområdena (fig. 5).

Trots en areellt begränsad åkermark ännu under 1800-talets första hälft, är det ett synnerligen öppet landskap som möter i de äldsta kartorna. Bristen på skog var vid den här tiden akut på många håll i Halland. Utmarkerna ända in mot Sibbarp var praktiskt taget helt trädlösa och dominerades av vidsträckta ljungedar (jfr Sjöbeck 1931). Grövre träd saknades även på inägorna. Bristen på virke och de i vissa områden stenfria jordarna, innebar att materialtillgången för uppförandet av hägnader var dålig. Detta ledde till en strävan att minimera antalet gårdesgårdar. 1700-talets och det tidiga 1800-talets halländska odlingslandskap kännetecknas därför på de flesta hållen av storskaliga lösningar när det gäller hägnaderna; genom att samarbeta kring anläggande och underhåll kunde arbetet effektiviseras.

Många gårdar och byar hängde just p.g.a. virkesbristen samman i större eller mindre s.k. hägnadslag. Fenomenet kan bl.a. studeras i södra delen av Tvååkers socken, där det i flera fall saknas hägnader i gränserna mellan de olika enheterna. Förhållandet är detsamma mellan Fastarp och omkringliggande gårdar omedelbart öster om Tvååkersån. Kring de större byarna finns också i princip endast en omramande hägnad kring inägomarkerna, men här är det i första hand det rådande odlingsystemet med ensäde som avspeglas. Mindre lyckor och beteshagar

som förekommer i gränsområdena mot utmark är sannolikt av yngre datum och utgör delvis en anpassning till relativt sent ianspråkta bebyggelselagen. Vi får dock anledning att återkomma till dessa förändringsprocesser i samband med granskningen av Tvååkers by nedan.

Samtliga de större bebyggelseenheter i norr uppvisar en långt gången tegsplittring och ägoblandning i åkermarken. Huvuddelen av åkermarken är bandparcellerad. Mot bakgrund av den tydliga tegstrukturen och byarnas storlek, har vi ingen anledning att betvivla ett förhistoriskt ursprung för dessa enheter. I enlighet med vad som sagts ovan, är det troligt att merparten av de bandparcellerade åkerytorna ytterst går tillbaka på markindelningar från perioden vikingatid-tidigmedeltid.

Bland gårdarna i söder och för en del av bebyggelsen i öster är situationen annorlunda. I söder finns visserligen flera större sammanhängande inägoområden, men som vi redan kunnat konstatera domineras bebyggelsen här av enstaka hemman och småbyar. Ingenting i kartmaterialet, möjligen undantaget Sik längst i söder, tyder på att här har funnits några större system med tegskiftad åkermark av den typ som präglar de stora byarna i norra delen av socknen. De äldsta kartorna över området är dock relativt sena, vanligen laga skiftesakter, men huvuddelen härrör från 1820-talet och vid denna tidpunkt hade nyodlingen inte kommit igång i någon större omfattning.

Hade bandparcellerna dominerat tegformerna, skulle de rimligtvis ännu ha gett sig till känna på flera platser i början av 1800-talet. Inte heller i de enstaka geometriska avmätningar som finns går det att se några antydningar till tegskiftad åkermark. Större delen av området, åtminstone bort mot Borrås i ös-

Fig. 6. Historiskt kartöverlägg över östra delen av Tuvaåker socken samt delar av Sibbarp socken. Här – i det gamla järnhanteringsområdet – uppträder en särpräglad bebyggelsebild med inslag av »dubbelgårdar«. Områdets specifika historia samt avsaknaden av bandparceller i åkermarken, talar för att bebyggelsen här tillkommit i ett skede då järnproduktionen förlorat sin betydelse, d.v.s. tidigast vid 1200-talets mitt. Kartöverlägg: Stiftelsen Hallands länsmuseum, Landsantikvarien.

ter, torde alltså ha ianspråktagits för bebyggelse och odling först efter det att bandparcellsystemen tagits ur bruk, d.v.s. tidigast omkring 1200. Sannolikt rör det sig här om bebyggelseetableringar i ett tidigare skogsområde. Ortnamn som Björkäng, Rönnås och Munkaskog antyder att så är fallet.

Små bebyggelseenheter dominerar även i östra delen av socknen och nordligaste delen av Sibbarps socken (fig. 6). De äldre kartorna över kärnområdet för den arkeologiskt belagda järnhanteringen tyder på att 1700- och 1800-talens åkermark inte heller här har ett ursprung i äldre markindelningar. På enskifteskartan (1815) över Norra Järnvirke är visserligen åkrarna indelade i långsmala tegar, men strukturen ger ett ungt intryck och är sannolikt resultatet av en sen uppdelning mellan de båda hemmansdelarna som skiftar marken vid det aktuella tillfället. Av kartöverlägget (fig. 6) framgår att gårdarnas inägoområden är påtagligt jämnstora, innehållande relativt lite åkermark ännu under 1800-talets första årtionden.

När det gäller Borrås och några av de intilliggande gårdarna i Sibbarps socken framträder däremot tydligt en långsmal tegstruktur i kartmaterialet. Tydligast är detta för Borrås och den lilla byn Jällsjö (två hemman 1646). Som tidigare nämnts finns i detta område omfattande system med fossila bandparceller bevarade, bl.a. vid Guttared. Tegformerna i åkermarken avviker således i detta område avsevärt från situationen strax norr därom. Avsaknaden av bandparceller i såväl kart- som fältmaterial från järnhanteringscentralområde, kan bara tolkas som att detta område inte använts för permanent agrar bebyggelse eller odling under perioden vikingatid-tidmedeltid, d.v.s. den fas då järnframställningen av dateringarna att döma var som mest intensiv.

Uppdelningen på större byar i norra delen av Tvååkers socken och mindre bebyggelseenheter i söder respektive längst i öster, avspeglar således en olikartad markanvändningshistoria för områdena ifråga. I södra delen är det troligt att bebyggelsen etablerats med början någon gång under högmedeltid, som ett resultat av en kolonisation av tidigare skogsområde. I öster har sannolikt järnproduktionen under vikingatid och tidig medeltid varit såpass intensiv att den omfattat ytor som motsvarar flera av de sentida gårdarnas ägor i området. Det är värt att notera att båda dessa områden under historisk tid ingår i gemensamma s.k. »markelag« och att dessa i vissa fall omfattar områden på båda sidor om sockengränsen mellan Tvååker och Sibbarp.

En blick på kartöverlägget (fig. 6) visar att brukningsenheterna i öster är påtagligt jämnstora. Gårdarna uppträder dessutom ännu i början av 1800-talet mer utspridda här, än vad motsvarande bebyggelse med ungefär samma ålder kring Törlan i södra delen av socknen gör. Det gäller såväl gårdarna i det tidigare järnproduktionsområdet som de strax söder därom. För de senare kan detta givetvis till stor del tänkas bero på naturgeografien, men för de förstnämnda håller inte detta som förklaring. Naturlandskapet kring framför allt Järnmölle- och Järnvirke-gårdarna (fig. 7) avviker inte nämnvärt från situationen i västra delen av socknen. Mönstret kan ha flera förklaringar. En viktig bakomliggande förklaring är troligen att markanvändningen i det tidigare järnproduktionsområdet har en unik bakgrundshistoria, anpassad till olikartade jordägoförhållanden. Bebyggelsens framväxt i det tidigare skogsområdet kring Törlan är sannolikt ett resultat av en medveten kolonisationsstrategi från klostrets/grangiets sida. Eventuellt kan bebyggelseenheter med namn såsom

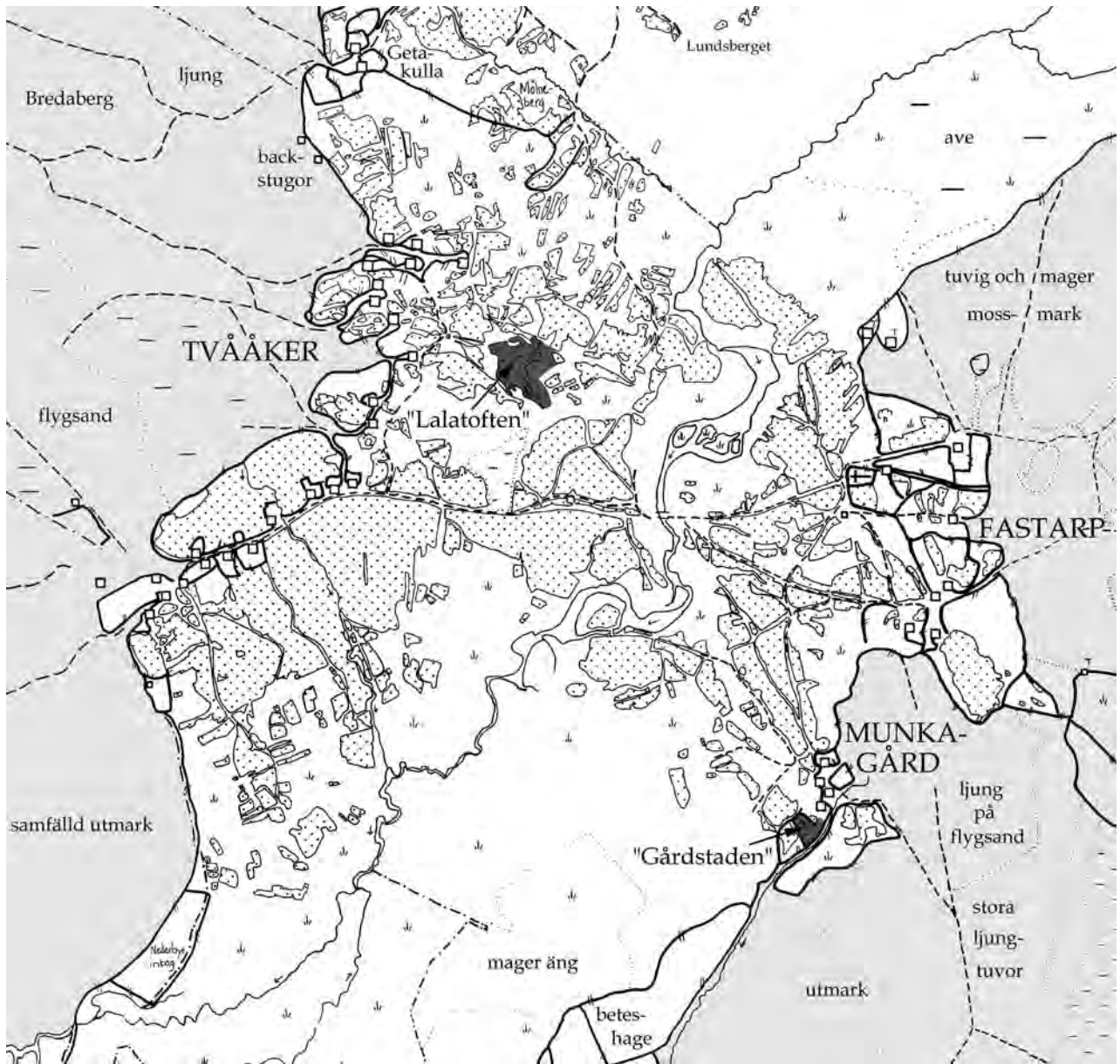
Fig. 7. Landskapet i det forna dubbelgårdsområdet. Bilden är tagen vid Järnvirke, ned mot gårdarna vid Järnmölle (till höger i bild). I bakgrunden skymtar man tornet på Tvååkers kyrka. Notera matjordens rödfärgning (järnutfällningar) på åkern närmast i bild! Foto: Kula HB, mars 2004.

Smedsgård och Gåsakulla, antyda en kolonisation med inriktning på specialiserad produktion inom denna del av klosterjorden.

Ianspråktagandet av det gamla järnhanteringsområdet kan däremot i stor utsträckning ses som en uppdelning av ett tidigare gemensamt (samfällighet?) eller särägt markområde, vilket förlorat sin betydelse som resursområde vid nedgången i järnproduktionen. Intressant i sammanhanget är att detta område ligger i brytpunkten mellan tre socknar; Tvååker, Sibbarp och Dagsås. Endast ett par kilometer söderut möter ytterligare två socknar; Morup och Ljungby. Dessutom skär häradsgränsen mellan Himle och Faurås härader tvärs genom området.

Dubbelgårdar?

Ytterligare ett förhållande stärker misstanken om att etableringen av bebyggelsen i öster har haft mycket specifika utgångspunkter och att den kan vara ett resultat av en medveten planeringsåtgärd. De ytmässigt relativt jämnstora inägomarkerna och dominansen för små bebyggelseenheter har redan nämnts ovan. Till denna bild kan vi foga det faktum att den övervägande delen av bebyggelsen i området verkar utgöras av någon slags »dubbelgårdar«. Som framgår av kartöverlägget (fig. 6) är detta drag mycket tydligt just i det centrala järnhanteringsområdet. Järnmölle och Järnvirke består vardera av två gårdar. Dessa uppträder i det äldsta kartmaterialet med väl åtskilda inägor.

I praktiken råder samma förhållande mellan Uglehult och Dövared i norr samt mellan Bråten och Frigårde längre söderut. I de sistnämnda fallen är det i och för sig fråga om skilda jordregisterenheter, men det kan inte uteslutas att de har ett gemensamt ursprung. Gårdarna har alla relativt sena första belägg och förändringar, som exempelvis ödeläggelse, kan ha påverkat namnskicket. Av jordeboken 1646 framgår det att dubbelgårdarna har blandade jordnaturer, men att en av gårdarna regelmässigt är kronogård (se OHL 1950-80).

Vill man spetsa till resonemanget ovan ytterligare, fast något mer spekulativt, kan dubbleringen av gårdar sägas föreligga för flera av bebyggelseenheter i stråket med bandparceller längre söderut. Både Högröd och Jällsjö uppträder i jordeboken 1646 med två gårdar. Högröd uppges dock redan under 1400-talet vara »öde mark« och 1459 antecknas den som ödegård (OHL). Både Guttared och Karlsberg återfinns i det äldsta skriftmaterialet som enstaka hemman. Gårdarnas inägomarker hör emellertid till de större i området. För Guttareds del framgick av redovisningen av den karterade fossila åkermarken, att delar av området verkar ha varit i bruk efter det att bandparcellsystemet förlorat sin betydelse. Sannolikt finns en eller flera övergivna gårdsenheter i området. Om vi utgår ifrån att en ödegård finns någonstans i fornåkerområdet, kan även Guttared

Fig. 8. Karta över inägomarkerna till Tvååker, Fastarp och Munkagård. Kartan visar bebyggelse- och markanvändningsbild omkring 1800. Byarna ligger i ett gemensamt hägnadslag, med gårdarna belägna intill utmarken (ljusgråa ytor). Marknamnen »Lalatoften« och »Gårdstaden« indikerar övergivna bebyggelselägen (mörkgråa ytor). Bearbetat historiskt kartöverlägg: Kula HB.

hypotetiskt tänkas ha ett ursprung som »dubbelgård«.

När det gäller Karlsberg har vi kunnat belägga att ödeläggelse ägt rum i västra delen av inägomarken (se vidare nedan). Även här tycks det alltså vara fråga om dubblerad bebyggelse. Borrås, den sista av de bandparcellerade enheterna i området, uppträder i de äldsta källorna som enstaka hemman. Arealmässigt utgör den dock områdets ojämförligt största gård och bebos enligt Hallands Landsbeskrivning från 1729 av inte mindre än fem åbor. På övriga gårdar runtomkring finns två eller tre åbor vid samma tidpunkt. Förhållandet tyder på att gården har en kapacitet utöver det vanliga, vilket naturligtvis ytterst kan bero på att relativt stora arealer mark stenröjts under förhistorisk tid. I likhet med exempelvis Högröd kan ödeläggelse tänkas ligga bakom det faktum att här endast finns ett hemman under senare perioder. Den ödeläggelse som således avspeglar sig i både fältmaterial och i de skriftliga källorna, kan tänkas ha ett samband med den senmedeltida agrarkrisen.

Tvååker, Fastarp och Munkagård

För att kunna illustrera landskapsutvecklingen från yngsta järnålder och framöver ska vi titta närmare på förhållandena i Tvååkers by och dess närmaste grannar på östsidan av ån. Bebyggelsen och inägomarkerna i detta område redovisas här som fig. 8. Byn bestod vid storskiftet 1811 av 17 hemman, vars åkermark var belägen inom ett och samma gårde.

Tvååkers by har sedan länge varit uppdelad på Nedre och Övre Tvååker. Bebyggelsegeografiskt framgår denna tudelning tydligt av fig. 8. Nedre byn utgörs av de tio gårdarna längst i söder och bebyggelsen ligger här i början av 1800-talet längs landsvä-

gen. Åkermarken är konsekvent tegskiftad och delvis kraftigt ägoblandad. Övre Tvååker återfinns i norr och består av sju hemman. Bebyggelsen uppträder här med tydlig dragning mot utmarken i väster. Åkermarken är däremot endast delvis tegskiftad och ägoblandad. I Övre byn återfinns också Tvååkers två största hemman (Esbjör Swensonsgård och Börge Larsgård). Dessa båda gårdar dominerar ägobilden i området, bl.a. genom att de är i besittning av flera ganska stora åkerblock i den centrala delen av åkermarken (några hundra meter öster om bebyggelsen).

Tvååker kan i flera avseenden karaktäriseras som en typisk halländsk by vid tiden för storskiftet, med åkermarken samlad inom ett gårde och bebyggelsen utspridd i utmarksnära lägen. En närmare analys av kartan avslöjar dock att flera av gårdarna sannolikt flyttat ut till dessa lägen i ett relativt sent skede (jfr Connelid 1999, Connelid & Mascher 2002). Flera tydliga indikationer på äldre bebyggelselägen förekommer. I första hand är det bebyggelsen i Övre Tvååker som är av intresse. Av kartan framgår att flera av gårdarna här i praktiken ligger ute på utmarken. Bebyggelsen återfinns i åkerlyckor som kännetecknas av medelmåttig avkastning. Huvuddelen av gårdarnas åkermark, och därtill ofta den bästa, finns längre in på gårdet. Sannolikt ska äldre bebyggelse sökas i ett eller flera av dessa inägocentrala lägen. Flera tänkbara platser finns, bl.a. kring de åker- och ängstegar som innehåller det bebyggelseindikerande namnet »Lalatoften« (jfr fig. 8).

Förhållandena i Tvååker kan i korthet sammanfattas enligt följande. Storleken på och regelbundenheten i tegmönstret tyder på att huvuddelen av bebyggelsen under yngre järnålder har legat i Nedre Tvååker. Lokaliseringen av de största gårdarna till Övre

Tvååker, kan tänkas vara ett resultat av att dessa enheter brutit sig ur en tidigare storskalig bandparcellstruktur i söder. Den lägre graden av ägoblandning och därmed i flera avseenden bättre arronderingen, tyder på att gårdarna i kraft av sin storlek kunnat agera självständigt. Det kan givetvis ha funnits bebyggelse i norr även under tidigmedeltid, men tegstrukturen på storskifteskartan tyder på att den inte på långt när varit av samma omfattning som i Nedre byn. Resonemanget anknyter således till det mer eller mindre generella mönster som kunnat konstateras på flera platser i Halland (se vidare Connelid & Rosén 1997, Connelid & Mascher 1999, Connelid, Håkansson & Mascher 2000).

På östsidan av Tvååkers-ån finns Fastarps by med sex hemman, däribland Prästgården och Klockaregården, samt hemmanet Munkagård. De tre förstnämnda ligger i ägoblandning och samtliga (även Munkagård) intar i slutet av 1700-talet lägen som kan misstänkas vara sekundära. Marknamn och bonitetsuppgifter tyder på att äldre bebyggelselägen generellt ska sökas mera centralt på inägomarken (jfr diskussionen kring Tvååker ovan). Tegformerna i åkermarken avslöjar att huvuddelen av arealen bör gå tillbaka på äldre markindelningar. Namnet Fastarp (*arp* = torp) kan dock tolkas som att byn representerar en utflyttning från Tvååkers by. Förekomsten av bandparceller vid Fastarp tyder på att denna avsöndring skett inom ramen för parcellstrukturen. Det är naturligtvis intressant att Tvååkers kyrka är lokaliserad till Fastarps inägomark. Vi återkommer dock i slutet av texten till detta förhållande.

Munkagård skiljer sig markant gentemot övriga enheter på denna sidan ån. Gården ligger i gärdslag med de andra, men har all sin åkermark klart avgränsad och särägd. Munkagård utgör ännu i slutet

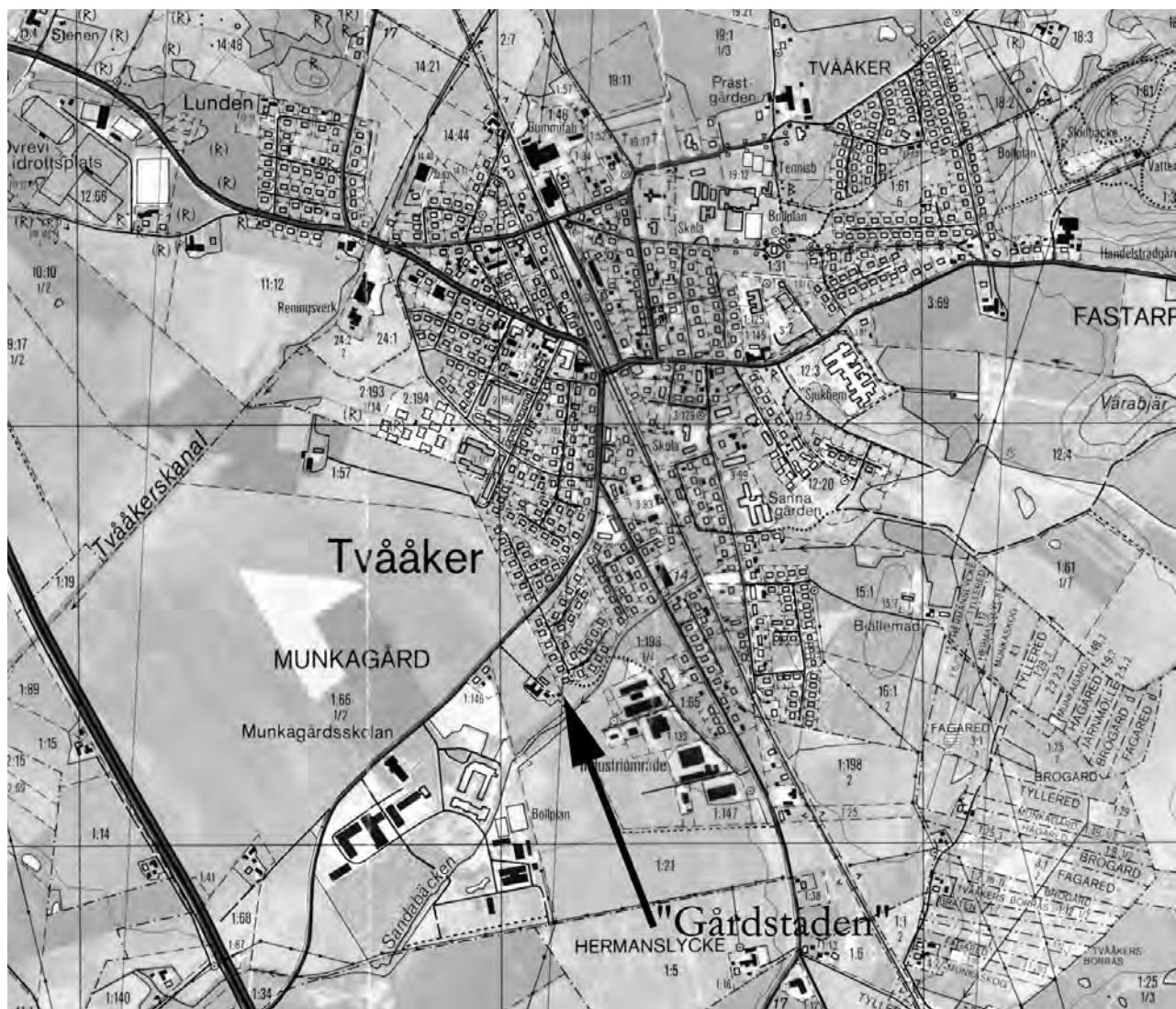

Fig. 9. »Gårdstaden« intill Sandabäcken på Munkagårds ägor, kan vara identisk med läget för den villa/grängie som doneras till Sorö kloster 1197. Platsen ligger idag i ytterkanten av ett villaområde, strax NO om Munkagårdsskolan, i södra delen av Tvååkers samhälle. Utsnitt ur Ekonomiska kartan, 1989.

av 1700-talet en kameral ensamgård, men bebos och brukas vid storskiftet, liksom f.ö. redan 1729 (se Landsbeskrivningen), av hela fem åbor. Gårdens kapacitet framgår av dess åkerareal, vilken är mer än dubbelt så stor som någon av de andras. Hemmanet beskrivs också på tidigt 1800-tal som det bästa i hela socknen (Bexell 1817-19).

Strax söder om 1700-talsbebyggelsen finns på laga skiftesakten en mindre åker- och ängslycka med namnet »Gårdstaden«. Samtliga övriga äldre gårdslägen i denna karta (exempelvis de som övergivits sedan storskiftet) kallas antingen för »Gamle tomt« eller enbart »Tomten«. Förhållandet kan tolkas som att »Gårdstads«-ytan har ett ursprung av speciell karaktär (jfr diskussionen av denna namntyp nedan). I enlighet med resonemangen inledningsvis kring klosterdonationen och mot bakgrund av Munkagårds avvikande storlek och arrondering under 1700-talet, framförs här hypotesen att detta är platsen för de skriftliga källornas »villa« eller »grangie« i Tvååker! Något som ytterligare talar för detta, är det faktum att Munkagård håller sig med egen (namngiven) kvarn på 1500-talet (sannolikt redan tidigare) (fig. 8 och 9).

8. Äldre bebyggelse och järnhantering avspeglad i kartmaterial och fältformer

Som en avslutning på kartgenomgången ska några intressanta iakttagelser i kart- och fältmaterialet från själva järnhanteringsområdet och dess omedelbara närhet redovisas. Beskrivningen baseras på en genomgång av samtliga berörda akter i både Lantmätarverkets forskningsarkiv i Gävle och regionalmyndighetens arkiv i Halmstad samt besiktningar av vissa platser. Vi börjar med de indikationer på äldre bebyggelselägen som givit sig till känna i lantmäterikartorna.

»Gårdstadsbackarne« vid Karlsberg i Sibbarp

Vid Karlsberg i Sibbarps socken finns i sydvästra delen av inägomarken en yta som kallas »Gårdstadsbackarne« på laga skifteskartan från åren 1849-51 (LMV, akt nr M.51-13:1) (fig. 10). Förleden i detta marknamn går sannolikt tillbaka på fornsvenskans *gardh-stadher* i betydelsen »gårdstomt« och liknande. Namn av det här slaget betraktas allmänt från ortnamnshåll som klart ödeindikerande (se Vikstrand 1998). Som framgår av kartan (fig. 10) finns ingen bebyggelse i den här delen av gårdet vid tiden för karteringen. I det aktuella området finns flera olika typer av fossila åkerformer bevarade. Vid en kort fältbesiktning under hösten 1998 konstaterades att dessa dels består av röjningsrösen, dels är rester av ett äldre bandparcellsystem. Vidare fastslogs att de täcker en klart större yta än den som var i bruk i området vid 1800-talets mitt.

Vid ett nytt besök i april 1999 påträffades en husgrund samt ytterligare en misstänkt sådan i det aktuella området. Den större husgrunden mäter ca 16 × 5,50 m och är försedd med två kraftigt övertorvade, välvda, spismursrösen samt troligen rester efter en syllstensrad i ena långsidan (fig. 11). Övriga sidor är mera svåravgränsade, men ger sig delvis till känna i form av vaga kanter. I syfte att datera huset grävdes ett mindre schakt (snarast en provgrop) i ytterkanten av det ena spismursröset. Anläggningen innehöll relativt lite kol i just detta läge, men i dess ytterdel framkom flera halvstora bitar i en koncentration. 14C-analysen av detta visade på en ålder 330 +/- 70, vilket kalibrerat (1 sigma) hamnar i intervallet 1480-1640 AD. Förutom träkolet påträffades även en del bränd lera. Schaktet grävdes emellertid inte till botten, utan lades igen så snart tillräckliga mängder träkol insamlats.

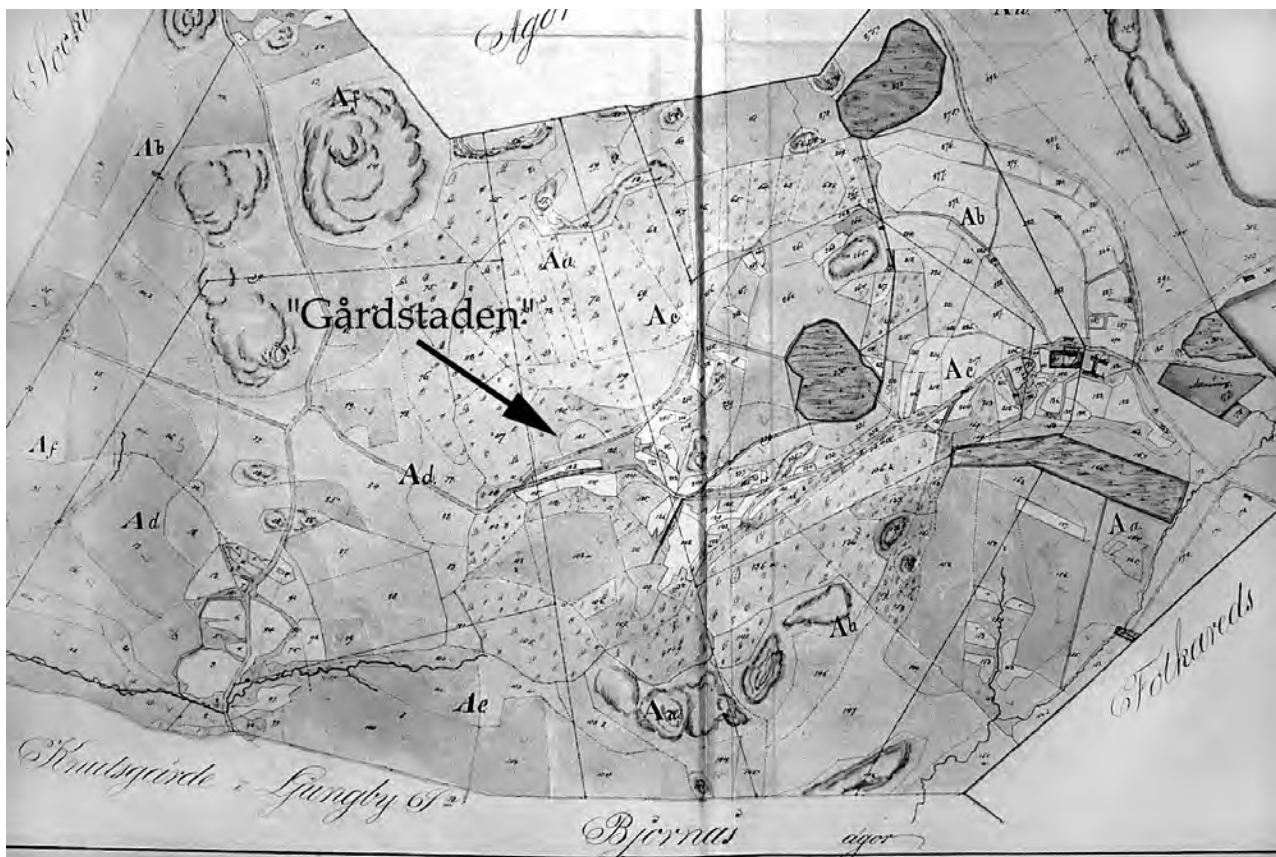

Fig.10. Utsnitt ur laga skifteskartan över Karlsberg i Sibbarp socken, visande det område kallat »Gårdstadsbackarne« där en senmedeltida husgrund lokaliserats och provgrävts. Då kartan upprättades 1849-51, fanns ingen bebyggelse på platsen. LMV, akt M.51-13:1. Foto: Kula HB.

Cirka 50 meter sydväst om »boningshuset« vid Karlsberg, i ett lägre terrängavsnitt, finns en något mindre, fyrkantig husgrund, vilken i ena hörnet innehåller en ca 15 cm mäktig sot- och kolhorisont. Sannolikt är det fråga om lämningen efter en smedja, belägen ett stycke ifrån det stora huset. I sam-

band med provgrävningen av det större huset, upptogs en mindre yta även i »smedjans« sot- och kolhorisont. Grävningen blottade en kraftig koncentration av delvis mycket stora kolbitar, av vilka en inlämnades för 14C-analys. Denna resulterade i ungefär samma datering som från det stora huset; 380

Fig. 11. Husgrunden i »Gårdstadsbackarne« vid Karlsberg i Sibbarp. På bilden syns husgrunden med sina två spismursrösen, belägen på en kraftig terrasskant. Grunden fortsätter delvis bakom stenmuren. En provgrävning daterade huset till 1400-1600-tal. Foto: Kula HB.

+/- 30, kalibrerat (1 sigma) 1450-1620 AD. I anslutning till »smedjan« finns ytterligare en misstänkt husgrund, även den troligen någon typ av ekonomibyggnad.

Ungefär 75 meter nordväst om den större husgrunden påträffades i samband med karteringsarbe-

tet en slagghvarp, ca 6 × 3 meter stor och några decimeter hög. De kan närmast beskrivas som »valryggsformad« och har åtminstone en tydlig antydning till grop (ugn?) i södra långsidan. Varpen innehåller rikligt med järnslag och träkol. Frågan är om slagghvarpen, som inte provgrävts, har något samband

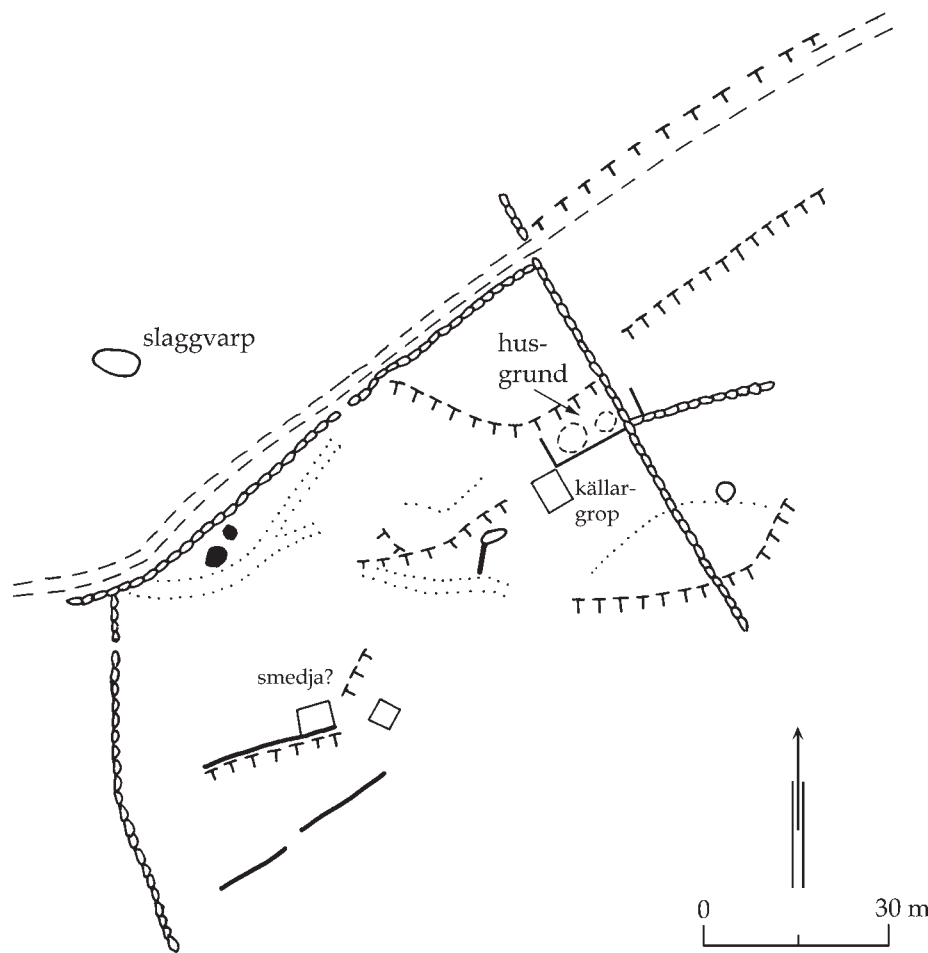

Fig. 12. Närområdet till ödegården vid Karlsberg har detaljmäts. Förutom den senmedeltida husgrunden med spismursrösen, finns på tunet ytterligare två samtida grunder (varav en tolkats som smedja) samt en källargrop. I anslutning till gårdskomplexet finns en större (ännu odaterad) slaggvarp samt fossil åkermark med bandparceller och röjningsrösen. Kartering och renritning: Kula HB.

med husgrunderna i området? 14C-dateringarna pekar i riktning mot att vi vid Karlsberg har att göra med resterna efter en övergiven brukningsenhet, vilken hypotetiskt kan antas ha övergivits under senare delen av medeltid eller strax därefter. Under alla

omständigheter torde den ha ett medeltida ursprung. En huslämning med samma utseende (i utkanten av ett bandparcellområde) vid Årnakulla i Krogsred socken, har för övrigt daterats till 1300-tal (Connellid & Mascher manus/Årnakulla).

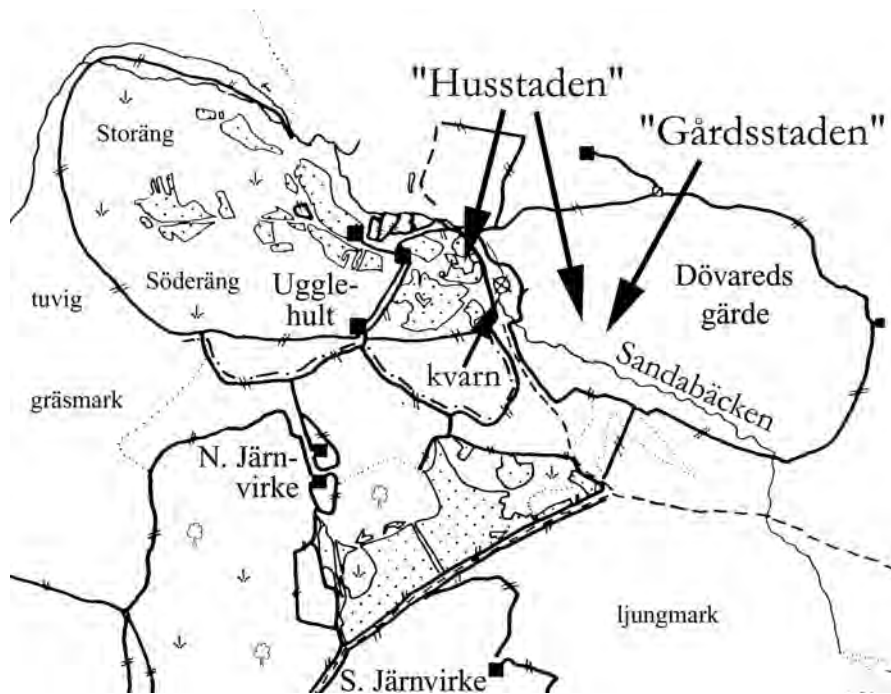

Fig. 13. Marknamn som indikerar övergiven bebyggelse uppträder på flera håll i Tvååker- och Sibbarpsområdet. I äldre lantmäteriakter från Ugglehult och Dövared i Sibbarp förekommer bl.a. namnen »Husstaden« och »Gårdsstaden«. Närheten till den dokumenterade järnframställningsplatsen (intill Sandabäcken, på den plats mitt emellan Ugglehults och Dövareds inäggården där en kvarn finns), gör namnen extra intressanta här! Bearbetat historiskt kartöverlägg: Kula HB.

Huslämningarna vid Karlsberg ligger i anslutning till ett omfattande åkerområde på gränsen mellan utmark och inägomark. Åkerområdet innehåller stora mängder ålderdomliga röjningsrösen och delvis även bandparceller. Smärre delar av åkermarken här har varit i bruk sent. Närområdet till gårdsplatsen har detaljkarterats (fig. 12). Den återfunna ödegården i »Gårdstadsbackarne« vid Karlsberg, understryker den dignitet som marknamn av dylik karaktär har för lokalisering av tidigt övergiven bebyggelse! Skulle det i en framtid visa sig att anläggningarna här är samtida, torde kombinationen av husgrunder, slagghvarp och fossil åkermark från den ak-

tuella perioden vid Karlsberg vara ganska unik, åtminstone i ett västsvenskt sammanhang.

Indikationer på övergiven bebyggelse och järnhantering vid Ugglehult, Dövared, Järnmölle och Järnvirke

Tydliga bebyggelseindikationer i kartmaterialet finns också vid Ugglehult och Dövared. Flera åkertegar runt ett impediment i östligaste delen av Ugglehults inägomark kallas på 1828 års laga skifteskarta för »Husstaden« (LMV, akt nr M.51-19:1). På samma vis finns på en karta över Dövared från 1773 namnen »Husstaden«, »Gårdsstaden« och »Hovåker« (LMV, akt nr M.51-3:1) (fig. 13). Betydelsen av dessa marknamn

kan direkt jämföras med det ovan nämnda »Gårdstadsbackarne« vid Karlsberg (jfr även Vikstrand 1998). Koncentrationen av dylika namn till detta område är givetvis högintrassant, inte minst med tanke på närheten till den dokumenterade järnhanteringsplatsen vid Sandabäcken. Särskilt bör kanske namnet »Hovåker« i Dövared uppmärksammas, då platser med hov-namn anses ha en speciell dignitet (som potentiell centralplats under förhistorisk tid).

Järnmölle uppvisar också flera ödeindikerande marknamn. På en karta från 1725 finns två åkrar kallade »Jutatofthen«, belägna mellan de två dåvarande gårdslägena (LMV, akt nr M.72-13:1). Vid laga skiftet 1832 antecknar lantmätaren namnen »Tofterne« och »Toftängen« invid Sandabäcken, strax Ö om gårdsläget. Dessutom finns namnet »Husrudet« på Järnmölles ägor, avseende ett åkerstycke invid ett gammalt fädrev N om gården och strax S om ett torp (LMV, akt nr M.72-13:3).

Vid Norra Järnvirke finns det skäl att misstänka att bebyggelsens lokalisering på kartöverlägget (fig. 6) inte är ursprunglig. De två hemmansdelarna intar, vid enskiftesförrättningen 1815, lägen ett stycke ifrån det sammanhängande åkerområdet längre söderut. Avståndet är visserligen inte särskilt långt men förefaller något avsidat, inte minst med tanke på att ett trädbevuxet höjdparti återfinns mellan gårdarna och huvuddelen av produktionsmarken i söder. Förflyttningar av det här, ännu så länge hypotetiska, slaget är mycket vanligt förekommande i Halland och hänger sannolikt samman med förändringar i hägnadsorganisationen från senmedeltid och framöver. I detta sammanhang har även kortare flyttningar kunnat konstateras (jfr Connelid 1999).

Kartmaterialet över området innehåller också på ett par platser upplysningar som på ett konkret sätt

anknyter till järnframställning. I östligaste delen av Norra Järnvirkes inägor kallas ett mindre parti av slättermarken för »Järnet«. I rågångsbeskrivningen till storskifteskartan över utmarken till Tvååkers och Sibbarps socknar från 1789, omtalas på flera ställen att det under de besiktigade gränsmärkena finns träkol. Under ett av dessa påträffades dessutom järnslag! Av kartbeskrivningen framgår att det råder oklarhet om sockengränsens exakta sträckning. I detta sammanhang vittnar en äldre man från Ugglehult i Sibbarps socken. Denne utpekar »på en slätt mellan nemnde gata och Nordberget eller Frigjerdes kulle« ett gränsmärke »hvilka stenar någorlunda likna ett lagligt Rör och visserligen äro med mennisko händer ned satte, i synnerhet som där under fants kohl och Smedje slaggl...«.

Uppgiften om järnslag, liksom det faktum att flera av rågångsmärkena innehåller träkol, är mycket intressant eftersom den kan innebära en möjlighet att åtminstone grovt datera etableringen av gränslinjerna. Här gäller det dessutom en härads- och sockengräns, vilken då rent stratigrafiskt skulle vara yngre än järnhanteringsens uppkomst i området. Detta kan vara en förklaring till att gränsen så högst påtagligt skär genom det som kan betraktas som centralområdet för den tidigmedeltida järnproduktionen.

9. Vad händer i området under högmedeltid och senare perioder?

Som framgått ovan, sammanfaller den period i Tvååkerområdets historia då Sorö kloster förvärvar jord, bandparcellsystemen upplöses och järnhanteringen går tillbaka med inledningen av högmedeltidens stora samhällsförändringar. Ur rent landskapshistorisk synvinkel, ter sig 1200-talet som en tid präglad av upplösning av äldre gränser, markslag, bebyggelselägen och dispositionsrätter till mark. När de stora

bandparcellenheterna mister sina primära funktioner, både markanvändningsmässigt och ägorättsligt, skapas nya strukturer i landskapet. Bebyggelse flyttas till nya lägen på inägorna, men etableras i flera fall även på tidigare utmark (fig. 14).

Överlag sker en omläggning mot ett tydligare »individualiserat« landskap, där bandparcellsystemen på många håll ersätts med en mer småskalig struktur. Mindre och mer separerade inägoområden växer fram, både inom de etablerade domänerna och på tidigare extensivt utnyttjad mark. I Tvååker- och Sibbarp-området har vi kunnat konstatera två huvudsakliga sådana områden, dels den stora ansamlingen av ensamgårdar och småbyar i södra delen av Tvååker socken, dels ett bebyggelsemönster med dubbelgårdar på och i anslutning till det tidigare järnhanteringsområdet i öster (fig. 6).

Bebyggelsen i det sistnämnda området är i några fall genom sina namn eller arkeologiska fynd kopplade till järnhanteringen. En hypotes är därför att dessa bebyggelseetableringar skett på tidigarevarande järnhanteringsmark, vars betydelse som resurs (skog, rödjord etc.) minskat i samband med nedgången i järnproduktionen. Det förefaller dock helt klart att de historiskt belagda gårdarna i detta område tas upp i ett skede då järnhanteringen upphört eller åtminstone var på kraftig tillbakagång. Om gårdarna Järnmölle och Järnvirke fått namn efter äldre anläggningar exakt på platsen, eller om de namngivits mera allmänt efter järnhanteringen i närområdet är oklart. Det förefaller dock osannolikt att här funnits gårdar med omgivande jordbruksmark under tidigmedeltid.

Således kan vi räkna med möjligheten att den »järnmölla« som omnämns i dokumenten från 1197 och 1202, avser den arkeologiskt belagda och under-

sökta anläggningen vid Ugglehult och Dövared i Sibbarp socken. Då inga betydande lämningar efter storskalig järnhantering kunnat påvisas vid dagens Järnmölle (se Magnusson & Strömberg 1999), måste detta i nuläget anses rimligast. En ny väg att pröva hypotesen, vore att söka efter äldre bebyggelselägen/anläggningar på Järnmölles ägor, i syfte att datera bebyggelsens uppkomst på platsen (jfr diskussionen om bebyggelseindikerande marknamn ovan).

Utöver etablerandet av bebyggelse på järnhantlingsmark, skedde alltså en omstrukturering inom de forna bandparcellområdena. Vissa enheter (huvudgårdar?) tycks kapa åt sig en del av den bästa åkermarken genom att bryta sig ur och etablera sig lite vid sidan om, medan andra omfördelar resten av marken sinsemellan. När vi möter gårdarna och byarna i det äldsta kartmaterialet från tidigt 1700-tal, har åkermarken »krympt« i omfång. Samtidigt är det mycket vanligt att den då ännu innehåller ett myller av prydliga bandparceller. Det är också i utkanten av den historiska odlingen som vi återfinner den fossila åkermarken, vilket visar att markanvändningen intensifierats och att de skilda markslagen omarronderats. Orsakerna till detta tycks vara en övergång från en i förstörande spannmålsinriktad agrar ekonomi till animalieproduktion.

I flera äldre jordeböcker (exempelvis *Kong Valdemars Jordebog*) framgår att merparten av de halländska gårdarna redan under högmedeltid skattar i smör eller andra animalieprodukter. Möjligheten att smörskatten mer ska tolkas som en schablonmässig omräkningsfaktor, än att den avspeglar verkliga förhållanden måste dock hållas öppen. En ökad betoning på djurhållning bör under alla omständigheter ha ägt rum i samband med övergivandet av gräsmarksbruket och ensädets införande. När ensädet

introduceras är osäkert, men i de äldsta halländska kartorna från 1700-talets början är ensädet det allenaordade odlingsystemet.

I kartmaterialet från 1700-talet illustreras animalieproduktionens betydelse tydligt genom förekomsten av stora hägnadslag, där flera gårdar (och byar) samverkar kring betesorganisationen. Det råder osäkerhet kring när de första hägnadslagen skapas, men klart är att de åtföljs av ytterligare förflyttningar av bebyggelse. Denna gång sker flyttningar ut mot hägnaderna vid utmarkerna, vilket efterhand resulterar i upptagandet av beteshagar och lyckåkrar i anslutning till de nya bebyggelselägena. Kvar blir stora centrala inägomarker, ofta med bandparcellerad åkermark, utan näraliggande bebyggelse (fig. 14) (Connelid & Mascher 2002). I många fall pekar bebyggelseindikerande marknamn i kartmaterialet ut, var vi ska leta efter äldre övergivna gårdslägen (jfr Tvååkers by ovan). Sammanfattningsvis tycks perioden 1200-1600 innebära en tillbakagång för åkermarken, både som det ekonomiskt mest betydande markslaget och som bebyggelselokalisering.

10. Bönderna, klosterjorden och järnet – en avslutande diskussion

Redan inledningsvis nämndes att vi anser att den tidiga järnhanteringen i Tvååker- och Sibbarp-området bör betraktas som en del av agrarsamhället, oaktat att den avspeglar en storskalig och högggradigt specialiserad produktion. Järnhanteringen har här skett i ett landskap som varit präglad av agrara aktiviteter åtminstone sedan bronsålder. Detta avspeglas främst av den betydande uppodlingsgraden och av de avancerade metoder man använt för att reglera skilda dispositionsrätter till mark (bandparceller).

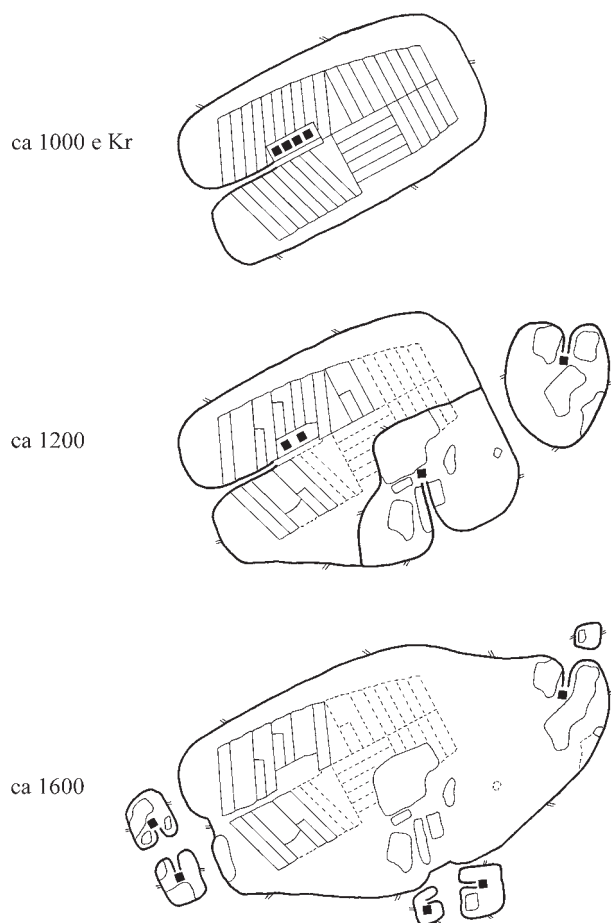

Fig. 14. Modell över det halländska kulturlandskapets framväxt under perioden ca 1000-1600 e.Kr. Modellen utgår från dagens kunskapsläge och baserar sig på det senaste decenniets analyser och undersökningar av fossil odlingslandskap och historiskt kartmaterial. Svarta fyrkanter = bebyggelse. Tunna heldragna linjer = parcellgränser i odlingsmarken. Streckade linjer = igenlagda odlingsytor. Tjocka heldragna linjer = hägnader. Efter Connelid 1999.

Även om det är osäkert huruvida själva järnproduktionen sköttes på eget initiativ av åkerbrukande bönder, så bör den markanvändning som järnhanteringen innebar ha anpassats till rådande agrara förhållanden. Mark till råvaruuttag och energi (myrmalm, skog, vattenkraft etc.) samt produktion måste ha avsatts inom ramen för en landskaplig organisation, där fasta odlingsområden etablerats långt tidigare. Mot bakgrund av detta förefaller det rimligt att bönderna själva hade ekonomiska intressen i järnproduktionen och åtminstone delvis var delaktiga i den rent praktiskt. Samtidigt kan kontrollen av järnhanteringen ytterst ha legat i händerna på vissa mer betydelsefulla jordägare eller någon typ av »brukspatron«. En dylik produktionsstruktur kan ha haft protoindustriella förtecken, eventuellt med inslag av arbetskraft rekryterad från ofria/jordlösa grupper i befolkningen.

Bakomliggande samhällsförändringar

Det vikingatida och medeltida samhället präglas av stor dynamik och snabb förändringstakt, vars konsekvenser självklart inte låter sig beskrivas närmare i detta sammanhang. Vi vill dock peka på några av de faktorer som kan ha varit avgörande för agrarlandskapets utveckling, särskilt vad gäller framväxten av skilda jordnaturer, etablerandet av nya ägo gränser och möjligheter att kontrollera jordinnehav och avgifter. Särskilt intressant är att diskutera drivkrafterna bakom bandparcellernas etablerande under vikingatid/tidigmedeltid samt deras övergivande under högmedeltid. Vilka är de bakomliggande orsakerna till att den avancerade jordfördelningsprincip som bandparcellerna representerar blev såpass kortlivad? För att belysa den aktuella perioden av Hallands historia, får vi vända oss till danskt historiskt källmaterial.

När bandparcelleringarna påbörjas i Halland, är det framför allt två krafter inom det danska samhället som har kraft och initiativförmåga att driva igenom ett storskaligt projekt av det här slaget, nämligen kungamakten och övriga storjordägare. Enligt aktuell dansk arkeologisk forskning, grundades förutsättningarna för det samhälle som existerar i yngre järnålder och tidigmedeltid redan under yngre romersk järnålder. En framväxande politisk och militär organisation, där man kämpade för en ledare, slog under denna period ut det släktskapsbaserade samhället. Nya skatte- och rättssystem infördes, vilka till stor del administrerades av strategiskt utplacerade vasaller; både på lokal och regional nivå. Samtidigt upprättades ett stort antal handelsplatser runt om i de danska kungadömena. Under loppet av folkvandringstid konsoliderades kungamakten ytterligare och flera små kungadömen slogs ihop till större maktenheter (se Hedeager 1992).

När den danska staten slutligen formerades under senare delen av vikingatid och tidigmedeltid, infördes mer institutionaliserade medel för skatteuppbörd, bl.a. i form av den s.k. ledungsplikten. Tidiga taxeringsåtgärder, exempelvis indelningen av gårdar i bol, är kända från slutet av 1000-talet. Såväl kronan som andra storjordägare har varit betjänta av effektiva metoder för att värdera jordinnehav, för att kunna beräkna skatter och andra avgifter. De regelbundna markindelningar som bandparcellerna avspeglar, kan vara ett uttryck för en dylik strävan.

Förutom att bandparcelleringen skapade förutsättningar för ett enhetligt taxeringssystem, fick den med all sannolikhet även ett stort symboliskt värde. Genom att definiera fasta gränser inom den bästa jordbruksmarken, konkretiserades varje enskild brukares rättigheter och skyldigheter gentemot övriga

jordägare. Samtidigt synliggjordes överhetens för- måga att handgripligen styra dispositionsrätterna till mark (jfr Mascher 1995). I ett dylikt maktperspektiv, blir det viktigt att fråga sig hurpass närvarande potentiella storjordägare var i landskapet. Stora jordinnehav omnämns redan i de äldsta skriftliga källorna och vikingatida storgårdar är arkeologiskt belagda på många platser (Fabeck 1997). Dessutom påvisar undersökningarna på Bergagårds marker i Slöinge socken, att utpräglad aristokratiska miljöer existerade även i Halland under vendeltid och vikingatid (Lundqvist 1996 och 2000).

En hypotes är således att storjordägare hade en stark lokal förankring i de halländska bygderna. Ett hierarkiskt uppbyggt system av skilda jordägare skulle kunna förklara bandparcellernas stora genomslagskraft, både lokalt och regionalt. Makt att genomdriva ett såpass konsekvent och enhetligt jordvärderingssystem bör ha kommit från enskilda personer eller smågrupper i samhället (kungamakten och de största jordägarna), medan kontrollen av genomförandet kan ha legat på lokala »stormän«. Hur förhållandena var i vikingatidens och medeltidens Halland är ännu mycket osäkert, men tecken på gårdar som skiljer ut sig (med avseende på storlek och arrondering) förekommer både i kart- och fältmaterialet (Connelid & Mascher 1999).

Huvudgårdar i olika former och av olika storlek kan också ha spelat en avgörande roll för upplösandet av de stora bandparcellenheterna under högmedeltid. Förmodligen är det rester av dessa enheter vi anar i lantmäterimaterialet. Som framgår ovan, är just Fastarp i Tvååkers socken ett exempel på detta. Omstruktureringen av bebyggelse och markanvändning med början under senare delen av 1100-talet och 1200-talet skapar ett småskali-

gare landskap. Samtidigt sker stora förändringar på flera samhällsplan, vilka fått kännbara konsekvenser för produktionsinriktningen och jordägan- det.

Redan under 1100-talets senare del påbörjas en omvandling av de äldre skattesystemen. Ledungsplikten ersätts av ett fastare avgiftssystem, baserat på fasta skatter *in natura* eller i pengar (Olsson 1954). Den tidiga urbaniseringen sätter fart i Danmark och Skåne (jfr Andrén 1983) och även om utvecklings- takten varit långsammare i Halland, så växer förmodligen tidiga handelsplatser fram även här (jfr diskussionerna kring Gamla Köpstad och Galtabäck söder om Varberg, se Redin 1992, Carlsson 1993, Cederlund 1999).

Redan under början av 1100-talet sker en fastläsning av den kyrkliga organisationen i det danska riket; sockenindelningen förändras och nya kyrkor byggs (Anglert 1989, Brink 1991). I många fall tycks utvecklingen av sockenindelningen ha sitt ursprung i framväxten av lokala stormannaklasser (Anglert 1989). Dessutom formaliseras de skilda samhällsklas- sernas inbördes relationer, vilket bl.a. resulterar i att frälset urskiljs med särskilda privilegier. I Danmark sker detta under tidigt 1200-tal (Norborg & Sjöstedt 1981). Halland blir, som ovan nämnts, grevskap under första hälften av 1200-talet.

Att vissa gårdar bryter sig ut ur de stora bandpar- cellenheterna, kan vara resultatet av en medveten strategi från storjordägare. I Danmark ersätts exem- pelvis under 1200-talets första hälft den tidigare landbodriften med s.k. brytegårdar, till en början skattebefriade (Porsmose 1988). I det skånska lant- mäterimaterialet finns ett stort antal indikationer på utflyttade enheter, varav flera har tolkats som medel- tida huvudgårdar (Riddersporre 1989, 1995). Vilka

kan då fördelarna ha varit med att bryta sig ur den tidigare landskapsorganisationen?

Förmodligen har de större jordägarna under denna period fått betydligt bättre möjligheter att avsätta agrara överskottsprodukter på den ständigt växande marknaden, vilket i sin tur bl.a. resulterat i en ökad specialisering. I detta sammanhang krävdes förmodligen en friare expansion, då skilda hänsyn till en brukarsamfällighet och till en fastlåst jordfördelning utgjorde en begränsande faktor. Expansionsmöjligheterna inom de äldre odlingsområdena var sannolikt små, vilket blev ett incitament till nyetableringar. Det är också väsentligt att beakta att jord i sig, alltmer kan ha blivit en kapitalvara, åtminstone inom vissa samhällsgrupper. Att äga jord betydde möjligheter att inbringa avgifter och att förfoga över en eftertraktad handelsvara. Transaktioner av jord genom köp och avsalu var vanliga under medeltid, liksom genom donationer till kyrkor och kloster. Anledningarna till att maximera och konsolidera sitt jordinnehav var således många.

I detta sammanhang är det väsentligt att även beakta de andliga godsens politiska och ekonomiska strävanden. Klostrens och klostergodsens jordtransaktioner fick naturligtvis avgörande konsekvenser för landskapsutnyttjandet och ägoförhållandena i de berörda områdena. Även om många gåvor och köp av jordegendomar skedde under täckmanteln av själafrid och ett evigt liv, låg ofta en strategisk företagsamhet bakom besluten. De andliga företrädare som förde en expansiv godspolitik, hade genom släktskap och social/politisk ställning stort inflytande i samhället. Detta gäller inte minst biskop Absalon, som genom sin härkomst ur den mäktiga Hvidesläkten hade direkta kopplingar till den danska kungamakten. I sin egenskap av ärkebiskop och godsägare, besatt Absalon stora egendomar. Även om intäkter-

na från jordinnehavet i Tvååker kom Sorö kloster till fromma, måste hans godspolitik i första hand ses i ett större sammanhang; som en politisk och ekonomisk maktfaktor av avgörande betydelse för utvecklingen av det danska riket (Arup 1925, Olsen 1999).

Här har vissa aspekter på samhällsstruktur och jordäggande förts fram som förklaringar till de stora förändringar som sker i agrarlandskapet under perioden 900-1200 e. Kr. Samtidigt är det viktigt att komma ihåg att mer odlingstekniska orsaker kan ha bidragit till förändringarna. Som ovan relaterats, tolkar vi markanvändningen inom både röjningsröseområdena och de bandparcellerade områdena som ett gräsmarksbruk. Även om gräsmarksbruket i sig tillät en varierad intensitet i odlandet (t.ex. med inslag av gödsling), har sannolikt detta odlingssystem fått ge vika för ett radikalt intensivare utnyttjande av åkermarken. Övergången till ensäde har säkert krävt en omfördelning av marken, vilket i sin tur sannolikt underlättats av att en eller flera enheter frigjordes. På så vis kan storjordägarnas och de vanliga böndernas intressen ha samverkat; åtminstone rent brukningstekniskt.

11. Sammanfattning

Innehållet i denna artikel kretsar kring tre avgörande faktorer för bebyggelseutvecklingen i Tvååker och Sibbarp-området under den dynamiska perioden c:a 900-1300 e.Kr.: förändringar i det omgivande agrarlandskapet, donationen av jord till Sorö kloster samt den storskaliga järnproduktionen. Vår uppfattning är att dessa tre delar måste ses i ett landskaps-historiskt sammanhang och vidare belysas utifrån tvärvetenskapliga problemställningar.

Forskningen kring järnproduktionen och klosterdonationen har presenterats tidigare (Olsson

red. 1995, 1999) och redovisas utförligt på andra håll i denna volym. En översiktlig diskussion kring odlingslandskapet och bebyggelsens utveckling i Halland, och då bl.a. Tvååker-området, har också framställts tidigare (Connelid 1999). Vad som dock saknats hittills, är en landskapshistorisk och geografisk ram till de skilda pusselbitarna. Vårt bidrag avser därför att redogöra för kunskapsläget kring Hallands vikingatida och medeltida agrarhistoria samt att, genom en djupdykning i just Tvååker- och Sibbarp-området, peka på det mångfacetterade källmaterial som finns att tillgå. Vår förhoppning är att artikeln genererar nya frågor inför fortsatt forskning.

1. Beskrivningen av den landskapshistoriska utvecklingen inom Tvååker- och Sibbarp-området bygger främst på analyser av det äldre lantmäterimaterialet, fossilt odlingslandskap, historiskt källmaterial och arkeologiska forskningsresultat. Resultaten av analysen kan punktvis sammanfattas i en *hypotetisk* beskrivning av bebyggelsens och markanvändningens framväxt i området från yngre järnålder till tidigmodern tid.

Under bronsålder och äldre järnålder sker kontinuerligt röjningar av odlingsbar mark i området, vilka bl.a. ger upphov till vidsträckta röjningsröseområden på väldränerad mark. Storskaliga markindelningar påbörjas inom de bästa odlingsområdena under vikingatid och pågår in i 1200-talet. Bandparcelleringen omfattar i första hand Tvååkers by, Munkagårds- och Fastarpsområdet samt ett sammanhängande bälte mellan Valtersbo och Borås. Den storskaliga järnhanteringen i området upplever sin glansperiod under perioden 1000-1250, vilket betyder att den till stor del sammanfaller med bandparcellernas nyttjandetid. Järnhanteringen är direkt kopplad till vissa personer/grupper i det omgivande

agrarsamhället. Under bandparcellfasen sker i en del områden utflyttningar, varvid nya markindelningar skapas (s.k. *torp*-enheter). I vissa fall initieras dessa av större jordägare. Fastarp är sannolikt en sådan sekundärenhet i förhållande till Tvååker. Ur Fastarp utkristalliseras en huvudgård, eventuellt med inriktning på stordrift. En kyrka uppförs på huvudgårdens domän och mark upplåts för prästgården. Häri ligger således förklaringen till kyrkans läge på denna sidan om Tvååkers-ån.

2. Under 1100-talets andra hälft doneras jord i Tvååker till biskopssätet i Lund, troligen av ägaren till huvudgården vid Fastarp. År 1197 donerar biskop Absalon godset vidare till Sorö kloster på Själland. Den villa/grangie som nämns vid de efterföljande gränsbeskrivningarna av klostrets skogsområden, torde vara identisk med godsets ursprungliga huvudgård Fastarp. Huvudgården (grangiet) kan i ett senare skede, enligt cisterciensisk praxis, ha förlagts lite vid sidan av det ursprungliga läget; på den plats invid Sandabäcken på Munkagårds ägor, som på laga skifteskartan benämns »Gårdstaden«.

3. Järnproduktionen i Tvååker-området avtar betydligt under 1200-talets mitt, d.v.s. inte långt efter det att klosterjorden etablerats. Hur dessa båda faktorer hänger samman är oklart, men med tanke på cisterciensernas dokumenterade intresse för järnhantering, är det möjligt att ekonomiska och maktpolitiska strävanden (från cistercienserna själva eller andra maktpersoner) ligger bakom nedgången i produktionen. En annan tänkbar orsak är att donerandet av en huvudgård i Tvååker till klostret, innebar att en storjordägare med stark anknytning till järnproduktionen förlorade viktiga skogsresurser och/eller sina avsättningsmöjligheter för järnet. Under 1200-talet börjar dessutom de storskaliga bandparcellsysteme-

men att luckras upp. Bebyggelseförflyttningar sker och samtidigt konsolideras gårdarnas jordinnehav. Vissa enheter blir kvar i de gamla bandparcellområdena, medan andra flyttas till nya markområden. Stora arealer bandparcellerad mark läggs för fäbot i samband med att åkerbruket intensifieras. Möjligen inför ensådet som odlingsystem under denna period.

4. På marken tillhörande de tidigare intressenterna i järnhanteringen, etableras tidigast under 1200-talets andra hälft ny bebyggelse i form av avsiktligt utplacerade »dubbelgårdar«. Bebyggelse etableras också i »Munkaskogen«, främst i området väster om vägen mellan Tvååker och Morup. Detta äger rum på initiativ av klostret självt. Kolonisationen här sker mer successivt, med en början under 1200- eller 1300-talet. I samband med detta uppkommer här specialiserade enheter. Kyrkan i Tvååker doneras med tillhörande mark till Sorö kloster år 1375. Detta kan indikera ett maktövertagande av klostret gentemot övriga jordägare i området. Efter reformationen förlänas den tidigarevarande klosterjorden till olika frälsepersoner, varvid en lång rad pantsättningar, köp och gåvor av jorden äger rum. Området uppträder under hela 1500-talet under benämningen »Munkaskogs län, vilket då även omfattar hemman i Tvååker, Fastarp och Munkagård samt tidvis även Järnmölle.

Litteratur

Arkiv- och kartmaterial samt otryckta källor

Varbergs Slots Jordebok 1580-81, Varbergs Lens Jordebok 1591-92 och 1596-97 (VMA nr. 5316-5322).

Formminnesregistret, Tvååker och Sibbarp socknar.

Historiska kartöverlägg från Tvååker och Sibbarp socknar. Originalen förvaras på Stiftelsen Hallands läns museer/Landsantikvarien och digitalt även på Länsstyrelsen, Halmstad.

Lantmäteriverkets (LMV) forskningsarkiv, Gävle (samtliga akter i Sibbarp [M.51] och Tvååker [M.72] socknar).

Lantmäterimyndigheten, Halmstad (akter i Tvååker och Sibbarp socknar)

Generalstabskartan, bladet 18 Varberg SV. 1947. 1:50 000.

Ekonomiska kartan över Hallands län 1923-25, bladen Tvååker, Spannarp, Glommen och Långås. 1:20 000.

Ekonomiska kartan, bladen 5B 5i Tvååker, 5B 4i Morup, 5B 5h Galtabäck, 5B 5j Bråten, 5C 5a Sibbarp, 5B 6h Träslövsläge, 5B 6i Spannarp, 5B 4j Långås och 5B 6j Dagsås. 1:10 000.

Ekonomiska kartan (Gula kartan), bladet Tvååker 5B:47. 1:20 000.

Connelid, P. & Mascher, C. Årnakulla. Rapport till Hallands läns museer, Halmstad. Manuskript.

Hörby, K. & Olsen, R. A. 1993. Landsbyen Tvååker og Sorö Klosters ejendom dér. Opublicerad stencil inom projektet »Järnmöllan i Tvååker«.

Litteratur och tryckt arkivmaterial

Andrén, A. 1983. Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia*, band 49:1. 1983.

Anglert, M. 1989. Den kyrkliga organisationen under äldre medeltid. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*. Stockholm.

Arup, E. 1925. *Danmarks historie til 1282*. Köpenhamn.

Bexell, S. P. 1817-19. *Hallands historia och beskrifning* 1-3. Göteborg.

Brink, S. 1991. Sockenbildningen i Sverige. *Studier till det medeltida Sverige* nr 5. (O. Ferm, red). Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Carlsson, K. 1993. Varbergs medeltid. *Varberg – en kommuns historia*. Varberg.

Cederlund, C. O. 1999. Hamnplatsen vid Gamla Köpstad och vraken efter lastfarkoster i Galtabäcks-lagunen. *Från Absalon till Järnmölle och Galtabäck – länkar i halländsk medeltid* (S-O. Olsson, red). Rapport från konferensen »Tvååker för 800 år sedan: jordbruk och järn, handel och sjöfart«, 17-19 oktober 1997. CSK, Högskolan i Halmstad.

Connelid, P. & Mascher, C. 1995. Övraböke – förhistoriskt odlingslandskap i halländsk skogsbygd. *Utskrift* nr 4. Stiftelsen Hallands läns museer, Landsantikvarien. Halmstad.

Connelid, P. & Mascher, C. 1996. Kulturgeografisk undersökning av fossila bandparceller vid Sperlingsholm i Övraby socken. *Djupt under sanden. Arkeologi längs väg E6/E20, etappen Fastarp-Heberg. Del I. Arkeologiska resultat, UV Väst Rapport 1996:1*. Riksantikvarieämbetet, Kungsbacka.

- Connelid, P. & Rosén, C. 1997. Agrarian Settlement and Landscape Change in Medieval Halland, South-west Sweden. *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology* (H. Andersson, P. Carelli & L. Ersgård, eds.). Lund Studies in Medieval Archaeology. Lunds universitet (och Riksantikvarieämbetet, Stockholm).
- Connelid, P. 1999. Halländskt odlingslandskap under tusen år i historisk-geografisk belysning. *Från Absalon till Järnmölle och Galtabäck – länkar i halländsk medeltid* (S-O. Olsson, red). Rapport från konferensen »Tvååker för 800 år sedan: jordbruk och järn, handel och sjöfart«, den 17-19 oktober 1997. CSK, Högskolan i Halmstad.
- Connelid, P. & Mascher, C. 1999. Markanvändning och bebyggelse i en halländsk by under tusen år – exemplet Stenstorp i Slöinge socken. *Kring västsvenska hus – boendets organisation och symbolik i förhistorisk och historisk tid* (T. Artelius, E. Englund & L. Ersgård, red.). GOTARC Serie C. Arkeologiska Skrifter No. 22. Inst. för Arkeologi, Göteborgs universitet.
- Connelid, P., Håkansson, T. & Mascher, C. 2000. Landskapsutveckling och markhistoria vid Stenstorp. *Boplatser och fossilt odlingslandskap. Arkeologi längs väg E6/E20 i södra Halland. Del III. 1993-1996, sträckan Kvibille-Slöinge*. Arkeologiska resultat, UV Väst Rapport 1998:21. Riksantikvarieämbetet, Kungsbacka.
- Connelid, P. & Mascher, C. 2001. Det halländska kulturlandskapet från vikingatid till idag. *Historien och Framtiden i Halland* (P. Wiking-Faria, red.). *Varbergs Museum Årsbok 1999-2000*.
- Connelid, P. & Mascher, C. 2002. Hallands »vandrande landsbyar« – vägar till den dolda medeltida och tidigmoderna agrarbebyggelsen. *Utskrift nr 7*. Stiftelsen Hallands läns museer, Landsantikvarien. Halmstad.
- Danmarks Breve fra Middelalderen II (1351-1400)*. Utg. av K. Erslev 1896-1898. Köpenhamn.
- Danmarks Breve fra Middelalderen III (1401-1450)*. Utg. av K. Erslev 1906. Köpenhamn.
- Danmarks Breve fra Middelalderen 2 R III (1479-1488)*. Utg. av W. Christensen 1931. Köpenhamn.
- Danmarks Riges Breve (Diplomatarium Danicum)*. 1 række, bind 3-5. 1957-1977. Köpenhamn.
- Danske Adelige Brevkister*. Registraturer fra det 15-17. aarhundrede. Utg. av A. Thiset 1897. Köpenhamn.
- Danske Kancelliregistranter 1535-1550*. Utg. av K. Erslev & W. Molle-rup 1881-82. Köpenhamn.
- Erslev, K. 1879. *Danmarks Len og Lensmaend i det sextende Aarhundrede (1513-1596)*. Köpenhamn.
- Fabech, C. 1997. Slöinge i perspektiv. »...gick Grendel att söka det höga huset...«. *Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder*. Halmstad.
- Falkman, L. B. 1848. *Upplysningar om Kronans, Kyrkornas och Presterskapets inkomster av andeligt gods uti Skåne, Halland och Blekinge från äldre tider till år 1660*. Lund.
- Fritzbøger, B. 1997. *Esrum Klosters landskaber*. Bogen om Esrum kloster (S. Frandsen, J. Anker Jørgensen & C. Gorm Tortzen, reds). Fredriksborgs Amt.
- Götlind, A. 1995. Cisterciensisk järnhantering i medeltida Skandinavien: en historisk-kritisk översikt. *Medeltida danskt järn* (S-O. Olsson, red). CSK, Högskolan i Halmstad.
- Hallands Landsbeskrifning 1729*. Varbergs fögderi. Utg. Av Hallands Museiförening 1988. Halmstad.
- Hedeager, L. 1992. *Danmarks jernalder. Mellem stamme og stat*. Århus.
- Holmström, M. & Tollin, C. 1990. Alvastra klosters äldre godsinnehav. *I Heliga Birgittas trakter. Nitton uppsatser om medeltida samhälle och kultur i Östergötland »västanstång«* (G. Dahlbäck, red). Brytpunkt, HSFR. Stockholm.
- Kancelliets Brevböcker 1571-75*. Utg. av L. Laursen 1898. Köpenhamn.
- Kancelliets Brevböcker 1584-1588*. Utg. av L. Laursen 1906. Köpenhamn.
- KHLNM. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. 1956-77. Stockholm.
- Kong Valdemars Jordebog*. Utg. av S. Aakjaer, Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur. 1926-1945.
- Lundqvist, L. 1996. Slöinge – en stormansgård från järnåldern. *Slöinge och Borg – stormansgårdar i öst och väst* (L. Lundqvist, K. Lindblad, A-L. Nielsen & L. Ersgård). Arkeologiska undersökningar, Skrifter nr. 18. Riksantikvarieämbetet, Linköping.
- Lundqvist, L. 2000. *Järnålderns centra – exempel från Halland och Västergötland*. Delrapport nr 5 inom forskningsprojektet »Urbaniseringsprocesser i Västsvetige«. GOTARC, Series C. Arkeologiska skrifter No 35. Göteborgs universitet.
- Magnusson, G. 1995. Järnmöllan i Tvååker – en teknisk innovation i Danmarks bergslag? *Medeltida danskt järn* (S-O. Olsson, red). CSK, Högskolan i Halmstad.
- Magnusson, G. & Strömberg, B. 1999. Utgrävningar av järnhantlingsplatser i Tvååkersområdet. *Från Absalon till Järnmölle och Galtabäck – länkar i halländsk medeltid* (S-O. Olsson, red.). Rapport från konferensen »Tvååker för 800 år sedan: jordbruk och järn, handel och sjöfart«, 17-19 oktober 1997. CSK, Högskolan i

- Halmstad.
- Mascher, C. 1993. *Förhistoriska markindelningar och röjningsröseområden i Västsveriges skogsbygder*. Kulturgeografiskt Seminarium 2/93. Kulturgeografiska inst., Stockholms Universitet.
- Mascher, C. 1995. Dispositionsrätter till mark i brons- och järnålderns agrarsamhälle. *Äganderätten i lantbrukets historia* (M. Widgren, red). Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 8. Nordiska museet. Stockholm.
- von Möller, P. 1868. *Fornhandlingar rörande Halland*. Halmstad.
- Norborg, L-A. & Sjöstedt, L. 1981 (3:e uppl.). *Grannlänernas historia*. Esselte Studium.
- OHL, *Ortnamnen i Hallands län*. 1950. Del 2: Bebyggelsenamnen i mellersta Halland (J. Sahlgren). Sveriges Ortnamn. Lund.
- OHL, *Ortnamnen i Hallands län*. 1980. Del 3: Bebyggelsenamnen i norra Halland (H. Ståhl). Sveriges Ortnamn. Uppsala.
- Olsen, R. A. 1999. Absalon – manden i tiden. *Från Absalon till Järnmölle och Galtabäck – länkar i halländsk medeltid* (S-O. Olsson, red). Rapport från konferensen »Tvååker för 800 år sedan: jordbruk och järn, handel och sjöfart«, 17-19 oktober 1997. CSK, Högskolan i Halmstad.
- Olsson, G. 1954. Hallands politiska historia. *Hallands historia I. Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645*. Halmstad.
- Olson, S-O (red.). 1995. *Medeltida danskt järn. Främställning av och handel med järn i Skåneland och Småland under medeltiden*. CSK, Högskolan i Halmstad.
- : 1999. Från Absalon till Järnmölle och Galtabäck – länkar i halländsk medeltid. Rapport från konferensen »Tvååker för 800 år sedan: jordbruk och järn, handel och sjöfart« den 17-19 oktober 1997. CSK, Högskolan i Halmstad.
- Overgaard Jørgensen, J. 1997. *Esrum Klosters godsdrift. Bogen om Esrum Kloster* (S. Frandsen, J. Anker Jørgensen & C. Gorm Tortzen, reds). Frederiksborgs Amt.
- Porsmose, E. 1988. Middelalder o. 1000-1536. *Det danske landbrugs historie*. Odense.
- Redin, L. 1992. Varberg – en möjlig bakgrund. *Ny Varberg – staden som blev kungsgård* (B-A. Person, red). Skrifter utgivna av Stiftelsen Hallands läns museer, nr 5. Halmstad och Varberg.
- Riddersporre, M. 1989. Lantmäterihandlingar, runstenar och huvudgårdar. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*. Stockholm.
- Riddersporre, M. 1995. *Bymarker i backspegel. Odlingslandskapet före kartornas tid*. Medd. Från Lunds Universitets Geografiska institutioner, avhandlingar 124. Lund.
- Sandklef, A. 1954. *Hallands bönder. Hallands historia I. Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645*. Halmstad.
- Sandklef, A. 1959. Hallands jordbruk 1656-1900. *Hallands historia II. Från freden i Brömsebro till våra dagar*. Halmstad.
- Sjöbeck, M. 1931. *Halland. Färdvägar och vandringstigar utgående från statsbanorna*. Stockholm.
- Strömberg, B. 1995. Spår av järnhantering i Halland från äldre järnålder till sen medeltid. *Medeltida danskt järn* (S-O. Olsson, red). CSK, Högskolan i Halmstad.
- Tollin, C. 1998. *Värdebeskrivning av kustområdet i Halland. Landskaphistoriskt innehåll*. Hallandskusten i fysisk riksplanering, Meddelande nr 1998:9. Länsstyrelsen, Halmstad.
- Vellev, J. 1995. Jern og salt. *Medeltida danskt järn* (S-O. Olsson, red). Forskning i Halmstad 1. CSK, Högskolan i Halmstad.
- Vikstrand, P. 1997. Tomt- och husbeteckningar i äldre ortnamn. *Hus och tomt i Norden under förhistorisk tid* (O. Kyhlberg, red). *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* Nr 33, 1997.
- Ångeby, G. & Connelid, P. 1997. Riksväg 40. *Arkeologisk förundersökning av delen Brämhult-Rångedala, Rångedala socken, Västergötland*. Arkeologiska resultat, UV Väst Rapport 1997:31. Riksantikvarieämbetet, Kungälv.